

UNIVERZITET U SARAJEVU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

ODSJEK: POLITOLOGIJA

USMJERENJE: EUROPSKE INTEGRACIJE

**JÜRGEN HABERMAS I PROTURJEČJA EVROPSKIH
INTEGRACIJA**

-magistarski rad-

Kandidat:
Srmić Zlatan
Broj indeksa: 51-EI/10

Mentor:
Prof. Dr. Božidar Gajo Sekulić,
professor emeritus Univerziteta u
Sarajevu

Sarajevo, decembar 2020. godine

Sadržaj

Uvod	1
1. Osnovni elementi intelektualne biografije Jürgen Habermas-a	3
2. Proturječja evropskih integracija	5
2.1 Šta je s Evropom?	5
2.2 Evropska unija – unija zajedničkih vrijednosti	6
2.3 Deficit demokratije kao smetnja proširenju	8
3. Jürgen Habermas i evropski identitet	12
3.1 Etimološko značenje.	12
3.2 Habermas i evropski identitet.....	19
3.3 Nacionalna država i demokratija.....	21
3.4 Da li je Evropi potrebna javnost?.....	26
3.4.1 Javnost i Jürgen Habermas	27
3.4.2 Politička javnost Jürgen Habermas-a	30
4. Jürgen Habermas i teorija komunikativnog djelovanja (odnos vjere i nauke)	34
4.1 Jürgen Habermas i Michel Foucault: teorija komunikativnog djelovanja nasuprot odnosima moći.....	35
4.2 Diskurs o terorizmu	39
4.3 Habermas i pitanje univerzalne važnosti ljudskih prava	43
5. Jürgen Habermas, savremena politička situacija i Evropsko pitanje	47
5.1 Rast nacionalne svijesti i tiho izumiranje demokratije.....	53
5.2 Posljednja šansa za Evropu?.....	61
6. Bosna i Hercegovina i proturječja evropskih integracija	62
Zaključak	66
Literatura	68
Biografija	71
Izjava o autentičnosti rada	72

Uvod

Koliko proturječja može Evropa uopšte podnijeti? Koje su duhovne osnove Evropske unije? Da li je moguće pravilno usmjeriti njen daljnji razvitak? Da li Evropa i Evropska unija imaju isti značaj? Šta se podrazumijeva pod razvitkom i proširenjem Evropske unije? Koliko je bitan evropski identitet za priznanje kulturoloških raznolikosti?

Svako od ovih temeljnih pitanja vuče za sobom još mnogo drugih na koja treba pronaći adekvatan odgovor. Filozofski, čak političko-intelektualni rad bi trebao prikazati adekvatan redosljed svih argumenata unutar Evropske unije, te zašto bi se današnje elite Evrope i Evropske unije trebale zaista suprotstaviti tim argumentima.

Jedan od najpoznatijih njemačkih i svjetskih filozofa modernog doba, Jürgen Habermas, u nizu svojih kritičkih, intelektualnih, socioloških i filozofskih djela, pokušava precizno odgonetnuti nesklad unutar evropskog društva i Evropske unije.

U *prvom* dijelu, pokušaću prikazati kratak uvod u život Jürgen Habermas-a, njegov intelektualni razvitak, te njegovu kontinuiranu borbu zalaganja za pravednost i intelektualno promišljanje evropske civilizacije. Na pitanje proturječja, suprotnosti i krize s kojima se Evropska unija suočava, moguće je odgovoriti ukoliko bitne elemente Unije detaljno razradimo i ispitamo njihovu vjerodostojnost. Evropska unija je u prvoj liniji zajednica čije su vrijednosti demokratija, pravna država i ljudska prava. Ona je također privredno i stratejski orijentirana. Njena politička dimenzija u stanju je, kao što ćemo kasnije ustanoviti, da ostvari zajedničku podlogu identificiranja građana Evrope s Evropskom unijom.

Također, Evropska unija se suočava s mnogo opasnijim i bitnijim proturječjima koja veoma jasno utiču na njen konsenzus. Politički razvitak, tj. izgradnja novih demokratskih i evropskih struktura neizbježan su korak za njen daljnji razvitak. Demokratija i demokratska prava građana Evrope su izuzetno važni u fokusu Jürgen Habermas-a.

Da li se Evropa suočava sa deficitom demokratije unutar Evropske unije i do koje mjere su otišli ti deficiti? Da li su u nastanku neonacionalističke i neofašističke svijesti u pojedinim državama članica Evropske unije?

U *drugom* dijelu, dovesti ću u vezu intelektualno stajalište Jürgen Habermas-a sa pitanjem građanskog i evropskog identiteta. Da li je moguće postojanje nacionalne države i demokratije u jednoj zajednici ili se pak demokratija stavlja na nivo ispod nacionalnih priželjkivanja? Svaka institucija podrazumijeva i legitimaciju naroda, tj. evropskog naroda. Glavna karakteristika jednog naroda jeste da bude jedna zajednica. Ljudi unutar zajednice trebaju da budu solidarni i spremni prihvatiti demokratski princip odlučivanja.

Pitanje je šta omogućava tu solidarnost? Da li su to zajednički jezik, kultura, religija ili je to spremnost na zajedničke političke vrijednosti koje bi omogućile zajednički identitet?

Masovni mediji u cijelom svijetu igraju izuzetno važnu ulogu. Pitanje javnosti i javnog mnijenja u Evropskoj uniji je također bitna teza unutar Habermas-ove analize. Da li je Evropi zaista potrebna javnost? Koliko je bitno komunikativno djelovanje unutar struktura evropskog društva? Sa ovim veoma bitnim pitanjima suočit ćemo se u *trećem* dijelu ovog naučnog rada.

U *četvrtom* dijelu, prikazat ćemo značajan odnos sekularnog i religijskog unutar Evropske unije i cijelog „demokratski“ uređenog svjetskog društva. Po tome ćemo primjetiti uticaj vjere na nauku i na donošenje odluka, te značajan uticaj terorizma unutar sekularnog i religijskog društva. Na kraju ćemo analizirati Habermas-ovo pitanje univerzalne važnosti ljudskih prava, legitimacije ili legitimiteta i koliko se zaista sprovode ljudska prava u demokratski uređenim državama? Obratit ćemo pažnju na jednu od glavnih Habermas-ovih teorija – teoriju komunikativnog djelovanja, te obrazložiti koliko je javni prostor bitan za kreiranje i demokratizaciju javne sfere. Usporedit ćemo dva različita stajališta, dvaju najpoznatijih svjetskih filozofa Habermas-a i Foucault-a, te pokušati pronaći odgovor na pitanje šta je teorija komunikativnog djelovanja nasuprot odnosima moći i strukturalnog oblikovanja subjekata.

Na kraju, u *petom* i *šestom* dijelu ćemo analizirati savremenu političku situaciju i Evropsko pitanje. Za uspješan projekat Evropske unije potreban je koncept „demos“. Jedini problem je u tome što građani država Evropske unije sebe ne smatraju jednim narodom. To dovodi u pitanje solidarnost kao pretpostavku za izgradnju demokratskih institucija. Ukoliko bi došlo do toga, Evropska unija bi se našla u problemu, jer je za njen razvoj i izgradnju potreban jedan Evropski narod, koji nažalost ne postoji. Identifikacija građana Evropske unije ne leži samo unutar apstraktnih vrijednosti, nego u uspostavljanju zajedničke političke prakse koja je zasnovana na tim vrijednostima. „Evropski narod“ tek postaje „evropski demos“, ali veoma usporeno, prvenstveno zbog etnonacionalizma i populizma. Za pitanje Evropskog naroda, evropskog identiteta vezana je i Bosna i Hercegovina, čiji ćemo odnos, ali i politički sistem analizirati u skladu sa procesom evropskih i euro-atlantskih integracija.

1. Osnovni elementi intelektualne biografije Jürgen Habermas-a

Jürgen Habermas rođen je 18. juna 1929. godine u Düsseldorf-u. U periodu od svoje 10. i 16. godine doživio je uspon Trećeg rajha, njegova osvajanja te krajnju kapitulaciju i Nürnberške procese protiv preostalih vođa Nacističke Njemačke. Habermas je odrastao i razvijao se u nacističkom režimu te u postnacističkoj, okupiranoj Njemačkoj. U tu generaciju spadaju i druga značajna imena kao što su Luman, Rau i Helmut Kohl. Tranzicija kroz koju je Njemačka prolazila u to vrijeme, iz nacističkog režima u demokratski, itekako je uticala na kasniju ličnu i političku misao i stavove Jürgen Habermas-a. On je osjećao odbojnost prema njemačkom kolektivnom ignorisanju humanizma, što je bilo veoma karakteristično za njemački narod koji je u to vrijeme ignorisao brutalne zločine nacističkog aparata smrti o kojem se saznalo tokom Nürnberških procesa. Ulaskom na univerzitet u Bonu 1946. godine Habermas razvija razne filozofske koncepte o slobodi, pravu i razumu. Bitno je napomenuti da je 1950-ih godina bitan uticaj na Habermas-a imao mađarski filozof Georg Lukacs ali i dijalektika prosvjetljenja koju su zastupali Theodor Adorno i Max Horkheimer. Habermas je proučavao Marx-a i Hegel-a, što je radio i Karl Levit, koji se smatra jednim od najvećih istaknutijih njemačkih filozofa, naročito za pitanje odnosa Hegel-a i Marx-a.

Neposredno nakon završetka svog akademskog obrazovanja Habermas započinje saradnju sa Theodor Adorno-m i Max Horkheimer-om. Tim povodom odlazi u Frankfurt na Main-i, gdje vrši funkciju asistenta kod profesora Adorno-a koji je i radio na Institutu za društvena istraživanja. Frankfurtski institut, koji je osnovan 1929. godine imao je naprednu društvenu teoriju o kapitalističkim društvima. Kasnije će ova teorija biti poznata pod nazivom kritična teorija društva. Svrha te teorije bila je povezivanje elemenata tradicionalne normativne filozofije sa empirijskim metodama moderne sociološke nauke - spajanje teorije i prakse. Cilj ovog procesa bilo je stvaranje racionalnog društva koje bi zadovoljilo ljudske potrebe i moći. Habermas s vremenom postaje direktor škole a na njega će uticati mnogi mislioci prošlosti od Immanuel Kant-a do Pearca-a. Posebno je vidljiv njegov osvrt na radove Marx-a, Georg Herbert Meada i Talcott Parsons-a.

Ne smije se zaboraviti da je u središtu Habermas-ovog razmišljanja kritična teorija oko koje gradi svoju misao. Kombinacijom historijskog i empirijskog istraživanja sa teorijskim okvirom kritične teorije, Habermas je slijedio historijski uspon i pad onoga što on naziva „građanska sfera“ i njenu zamjenu masovnim medijima i tehnokratskom administracijom. Sredinom 1960-ih godina kod Habermas-a raste zanimanje za politiku te objavljuje „Student und Politik“ („Student i politika“) 1961. godine. Iako se činilo da je Habermas izgubio

zanimanje za politiku, krajem 1960-ih godina vraća se ovoj temi kada oštro kritikuje studentske pokrete koji su svojim militantnim stavovima ugrožavali razvoj demokratije u Njemačkoj, što je objavljeno u djelu „Protestbewegung und Hochschulreform („Protestni pokret i reforma visokog obrazovanja“) 1969. godine. Okupiran intenzivnim teorijskim radom, Habermas-ova važnija djela su „Theorie und Praxis“ („Teorija i praksa“) 1963. godine koji sadrži članke o klasičnim i modernim socijalnim i političkim teoretičarima. U svom djelu, „Die Logik der Sozialwissenschaften“ („Logika društvenih nauka“) iz 1967. godine, Habermas prikazuje razlike tokom istraživanja prirodnih i društvenih nauka i daje uvid u metode na kojima se temelji historijski, sociološki i lingvistički rad.

U periodu od 1971. do 1982. godine, Habermas je bio direktor Max Planck instituta u Starnberg-u. Tokom društvenog istraživanja, okuplja grupu mladih naučnika kako bi razumio osnovne uslove potrebne za nastanak modernog društva. Zahvaljujući ovakvim izvorima Habermas je razvio široke interese koji su karakterisali njegove kasnije studije, koje je on nazvao komunikacijsko djelovanje i etika diskursa. Svoje najvažnije sistematsko djelo, „Theorie des kommunikativen Handelns“ („Teorija komunikativnog djelovanja“) Habermas izdaje 1981. godine. U ovom djelu reflektira radove Marx-a, Durkheim-a, Lukacs-a ali ih i kritikuje zbog sklonosti teorijskom redukcionizmu, te zbog toga što nisu uspjeli razviti odgovarajuću teoriju komunikativnog djelovanja i racionalnosti.

Sredinom 1980-ih godina Habermas nastavlja razvojem sistematičke artikulacije svoje teorije komunikativnog djelovanja na području političkog i moralnog diskursa. U ovom razdoblju bitno je navesti njegova djela „Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln“ („Moralna svijest i komunikativno djelovanje“) iz 1990. godine i „Nachmetaphysisches Denken“ („Postmetafizičko mišljenje“) iz 1992. godine. U ovim djelima se primjećuje Habermas-ovo nastojanje da preformulira modernu teoriju u skladu sa teorijom komunikativnog djelovanja, koja nadilazi metafizičke pretpostavke filozofske tradicije. Kroz svoj cjeloživotni rad Habermas je napisao veliki broj značajnih djela kao što su: „Strukturwandel der Öffentlichkeit“ („Strukturne promjene javnosti“) 1962. godine, „Erkenntnis und Interesse“ („Spoznaja i interes“) 1968. godine, „Theorie des kommunikativen Handelns“ („Teorija komunikativnog djelovanja“) 1981. godine, „Faktizität und Geltung“ („Faktičnost i valjanost“) 1992. godine i „Zwischen Naturalismus und Religion“ („Između naturalizma i religije“) 2005. godine.

Jürgen Habermas primio je brojna priznanja i nagrade. Dobio je počasnu titulu Cambridge University i The New School for Social Research u New York-u. Održao je razna predavanja na fakultetima u Evropi, Americi i Japanu. Nakon napuštanja Max Planck instituta, vratio se ulozi univerzitetskog profesora filozofije i sociologije, sve do odlaska u penziju 1994. godine.

Važno je napomenuti da je više decenija imao intenzivne kontakte sa filozofima i sociolozima nekadašnje Jugoslavije. Njegov uticaj danas nemoguće je do kraja procijeniti.

Kao filozof dijaloga podjednako je prisutan u New York-u kao i u Frankfurt-u, ali i u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu. O tome govori njegova enormna produkcija kao i njegov javni svjetski angažman.

2. Proturječja Evropskih integracija

2.1 Šta je s Evropom?

Da bi se mogao dati odgovor na pitanje proturječja unutar Evrope i evropskih integracija, trebamo prvo razjasniti šta je to uopšte „Evropa“? Isto pitanje nosi nekolicina časopisa koja se bavi temom „Evropa“. Svi dolaze do istog zaključka: Evropa se zaista ne može definirati geografskim, kulturnim, religijskim ni političkim putem.

Stavovi o pojmu Evropa su različiti. Jedni smatraju da je Evropa zajednica sudbine, drugi da je zajednica iskustva, a treći da je Evropa zajednica raznovrsnosti.

Interesantno je da se većina članaka zapravo bavi pitanjem šta je Evropska unija, tj. šta čini njenu srž i granice. Neki autori procjenjuju i čak zamišljaju Uniju kao nacionalnu državu. Glavne karakteristike jedne nacionalne države su da se narodi u toj „nacionalnoj“ državi identificiraju jedinstvenim jezikom, jedinstvenom kulturom i historijom. U Evropi postoji dosta različitih jezika, kultura i historija, prema tome mi Evropljani moramo pronaći nešto „drugo“ što nas može ujediniti.

Ovo „drugo“ postoji zaista, ali ne u Evropi kao kontinentu već u Evropskoj uniji. To „drugo“ nije geografske, religijske ili kulturne prirode, nego političke.

Ne postoji odgovor na pitanje „šta je Evropa?“, niti treba da postoji. Treba pronaći odgovor na pitanje šta je Evropska unija šta ona zapravo želi da bude?

Dakle, mislim da je najbolje reći da se Evropska unija i Evropa ne koriste kao sinonim.

Evropska unija je jedna zajednica, sačinjena od građana Evropske unije. Evropa je samo pojam koji ima veliko značenje za akademske diskurse ali je izvan te sfere slab i nejasan. Kako bi smo pojasnili i detaljno obrazložili ovaj pojam nužno je analizirati političke sisteme Evropske unije i istaknuti zajedničke temelje i vrijednosti.

2.2 Evropska unija - unija zajedničkih vrijednosti

Evropska unija se temelji na demokratskim vrijednostima, vladavini prava i ljudskim pravima. U Evropskom Ugovoru o ustavu za Evropu kaže se:

*„Vrijednosti na kojima se zasniva unija jesu poštivanje ljudskog dostojanstva, sloboda, demokratija, jednakost, pravna država i zaštita ljudskih prava: ove vrijednosti zajedničke su svim državnim članicama u jednom društvu koje se odlikuje pluralizmom, tolerancijom, pravednošću, solidarnošću i ne-diskriminacijom.“*¹ (moj prevod)

Od početka su Evropska unija i njene prethodne institucije bili pretežno politički projekat. Glavni cilj je bio uvesti red u postratnu Evropu, smanjiti neprijateljstvo među državama i kontrolom teške industrije ugušiti mogućnost izbijanja novog rata. Nije bila riječ o kontroli proizvodnje već o međusobnoj kontroli, koja ne bi nijednoj državi omogućila da postane premoćna. Pozitivni efekti na evropsku privredu, naročito Njemačku, pomogli su građanima da shvate projekat nacionalne države. Polazne tačke bile su prethodno navedeni politički ciljevi. Privredni uspjeh je donio veliko priznanje unutar unije, ali i pokazao da evropsko ujedinjenje ne prati isključivo privredni razvoj nego da je i političkog karaktera.

Njemački pisac, Friedrich Wilhelm Baer-Kaupert u svom tekstu „Privredna integracija Evrope, priča o jednom uspjelom nesporazumu“ ukazuje na opasnosti od neusklađenosti unutar političke dimenzije:

*“Ne uspije li se politika razodjenuti iz njene, za prošlost u mnogim pogledima očito korisne kamuflaže, onda bi se bez sumnje postignuti uspjeh, koji je proizašao iz strateškog nesporazuma, mogao brže uništiti nego što građani ovog crevuljka Azije, koji su navikli na raznoliko blagostanje, mir i jedinstvo, trenutno mogu zamisliti.“*² (moj prevod)

Evropska unija je od samog početka do danas politički projekat koji se oslanja na zajedničke vrijednosti vladavine prava, demokratije i ljudskih prava. Koliko su zaista jake ove vrijednosti, tj. koliko je stabilna i jaka Evropska unija u stanju da sve navedene vrijednosti budu ispunjene do kraja? Kritično mišljenje je od samog početka prisutno i moglo bi se definisati kao najbolji put otkrivanja proturječja evropske ideje.

¹ Europäischer Konvent. Vertrag über eine Verfassung für Europa. Luxemburg: Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften, 2003: „Die Werte, auf die sich die Union gründet, sind die Achtung der Menschenwürde, Freiheit, Demokratie, Gleichheit, Rechtsstaatlichkeit und die Wahrung der Menschenrechte: diese Werte sind allen Mitgliedstaaten in einer Gesellschaft gemeinsam, die sich durch Pluralismus, Toleranz, Gerechtigkeit, Solidarität und Nichtdiskriminierung auszeichnet.“

² Baer-Kaupert, Friedrich Wilhelm: „Europas wirtschaftliche Integration, die Geschichte eines erfolgreichen Missverständnisses“, in Heiner Timmerman: „Die Idee Europa in Geschichte, Politik und Wirtschaft. Berlin, Duncker&Humblot, 1998, str. 75: „Gelingt es nicht, das Politische seiner für die Vergangenheit in vieler Hinsicht offensichtlich nützlichen Camouflage zu entkleiden, könnte der mit der Strategie des Missverständnisses zweifellos erreichte Erfolg schneller zunichte werden, als dass die an Wohlstand, Frieden und Einheit vielfältig gewohnten Bürger dieses Wurmfortsatzes Asiens sich zur Zeit vorstellen koennen.“

Proturječja imaju sposobnost da postanu nešto više od razlika. Oni su onda razlike koje postaju antagonizmi koji se međusobno isključuju, tj. nisu kompatibilni.

Šta to znači za demokratiju, vladavinu prava i ljudska prava?

Nesuglasice i razlike moraju se smatrati kao različita mišljenja unutar pluralno uređenog društva.

Upravo oko ovih pitanje kreću se stavovi mnogih evropskih kritičara:

- a. Zašto bi se građani Evropske unije složili s činjenicom da se sve odluke donose u Briselu i da oni nisu zapravo u mogućnosti izvršiti bilo kakav uticaj na te odluke?
- b. Zašto bi građani Evropske unije prihvatili odluke drugih (a ne svog naroda) i izigravali solidarnost unutar društva kada je u pitanju podjela društvenog prosperiteta i bogatstva?
- c. Ukoliko bi građani bili spremni na solidarnost i prihvatili odluke većine, kojim bi institucijama oni mogli da vjeruju u Briselu? Gdje i kako oni mogu uspješno dodati svoju riječ?
- d. Cilj mira u Evropi, najprije unutar granica Evropske unije, izgleda kao da je već ostvaren. Zbog čega je onda potrebno proširenje Evropske unije? Prednosti unutarnjeg tržišta možemo iskoristi i bez proširenja političke volje prijemom novih država. Zašto nismo zadovoljni sa status quo?

Odgovore na ova pitanja možemo pronaći kod poznatog njemačkog filozofa Jürgen Habermas-a. U svom eseju „Braucht Europa eine Verfassung“ („Da li je Evropi potreban ustav?“) Habermas iznosi slijedeće stavove:

- *Za globalizaciju su potrebni jači učesnici!*

S obzirom na globalnu privredu, za koju državne granice više nisu značajne, vlade kao nacionalno-državni akteri gube mogućnost uticaja. Habermas sa pravom tvrdi da je globalizacija tržišta bila politička odluka kojom se bilo moguće suprotstaviti nepoželjnim posljedicama globalizacije. Ali zato je potrebna politička saradnja:

„U mjeri u kojoj Evropljani balansiraju nepoželjne socijalne posljedice rastuće distributivne neravnopravnosti i u kojoj žele uticati na određeno reguliranje globalne ekonomije, oni

*također moraju imati i interes za moć oblikovanja, koju bi dobila politička, djelatno sposobna, Europska unija u krugu global playera.*³ (moj prevod)

- *Proširenje na istok nas tjera da ubrzamo proces integracije*

Širenjem na istok Evropska unija je 1. maja 2004. godine primila deset novih država članica i time otvorila put novim reformama. Ulazak ovih heterogenih i ekonomsko nestabilnih država povećava zahtjeve unutar društva EU.

- *Deficit demokratije kviri demokratiju nacionalne države*

Po nekim procjenama, do 70% odluka nacionalnih interesa, koje nisu demokratski legitimirane donose se u Briselu. Pored problema deficita legitimiteta unutar odluka, povećava se i sumnja spram demokratije unutar nacionalne države.

2.3 Deficit demokratije unutar Evropske unije kao smetnja proširenju

Iako se složimo sa dosadašnjom analizom i dovedemo u pitanje daljnje proširenje Evropske unije, još uvijek nismo pronašli odgovor na pitanje šta je zapravo potrebno da bi se uspješno ostvarilo proširenje Evropske unije? Najvažniji zadatak jeste riješiti navedeni deficit demokratije te zastoj unutar proširenja Evropske unije. Proširenje na 25 država članica, 1. maja 2004. godine predstavljao je novi izazov za institucije Evropske unije i njene građane. Drugo proširenje biće moguće kada se savladaju novonastali izazovi. Prosperitet političkog ujedinjenja unutar EU također ovisi od navedenog demokratskog deficita. Bilo kakvo proširenje, na zajedničkoj vanjsko-političkoj ili sigurnosno-političkoj sceni moguće je samo ukoliko građani EU prihvate i vjeruju u kompetentnost institucija u Briselu, a to će tek biti u stanju kada institucije u Briselu budu demokratske i legitimirane.

Njemački politolog i profesorica na Univerzitetu u Marburg-u Bettina Westle, u svom članku „Evropska identifikacija u zoni regionalnih i nacionalnih identiteta. Teoretska promišljanja i empirijski nalazi“ tumači pitanje da li u Evropskoj uniji postoji „samo“ deficit demokratije koji je nemoguće riješiti:

³ Habermas, Jürgen: „Braucht Europa eine Verfassung?“ in „Zeit der Übergänge“, Frankfurt a.M., Suhrkamp, 2001, Str. 112: “In dem Maße wie die Europäer die unerwünschten sozialen Folgen wachsender distributiver Ungleichheiten balancieren und auf eine gewisse Regulierung der Weltwirtschaft hinkwirken wollen, müssen sie auch ein Interesse an der Gestaltungsmacht haben, die eine politisch handlungsfähige Europäische Union im Kreise der global Player gewinnen würde.“

„Zbog prenošenja suverenog prava na EU izbjegavaju se bitne odluke kontrole direktno legitimiranih nacionalnih parlamenata, a da se na razini EU ne primjenjuje ravnopravna parlamentarna kompetencija. Legitimni lanac prema Vijeću ministara, koje je ovlašteno da donosi odluke jeste međutim predug i nije specifičan za EU.“⁴ (moj prevod)

Dilema demokratije se pak nastavlja. Ne samo da se podudara sa gore navedenim deficitom demokratije nego negira mogućnost jedne demokratske Evropske unije. Za demokratizaciju zapravo nedostaju društveni uvjeti tj. jedan evropski narod, koji treba da predstavlja zajednicu i koji će biti u stanju složiti se sa zakonima i odlukama većine. Kolektivni identitet, kao takav, mora biti zasnovan na zajedničkom jeziku, zajedničkoj historiji i kulturi, što nije slučaj za članice Evropske unije. To rezultira da Evropska unija u lingvističkom pogledu ne može biti demokratska na jedan jednostavan način.

Iako je teško negirati argument da Evropska unija ne može biti demokratska, sa druge strane postoji suprotno mišljenje.

Bettina Westle u svom članku tvrdi da je deficit demokratije uzrokovan etničkim konceptom naroda te da postoji još jedan koncept tzv. naroda kao „demos“.

Etnički koncept je onaj, koji određuje kolektivni identitet naroda, zajedničkom kulturom, jezikom, historijom. Politički ciljevi su irelevantni u jednom specifičnom ustavno-pravnom smislu. Pripadnost narodu određena je porijeklom. Državna teritorija jednaka je području na kojem etnička pripadnost vlada. Zajednica ima jasne teritorijalne i etničke granice.

Koncept demos-a definira pripadnost naroda na osnovu homogeniteta političkih ubjeđenja. Priznavanje demokratije je ulaznica u zajednicu a ne etničko porijeklo. Stoga, takva unija nema jasne granice, te svako ko prihvata zajedničke vrijednosti može postati član zajednice. Ovim konceptom je moguće da se članovi zajednice mogu razlikovati po jeziku, kulturi i historiji.

Dakle, samo koncept demos-a omogućio bi demokratsku Evropsku uniju. Ipak, iz ovog proizilazi drugo pitanje, a to je kako nastaje tzv. „demos-narod“, jer očigledno je da takav koncept u Evropskoj uniji još ne postoji. Spram problema podijeljenih političkih mišljenja dolazi i problem „straha“ koji se uvezuje s projektom Evropske unije. Prvi takav problem možemo uočiti unutar filozofskog diskursa. Naime, u djelu „Eine Theorie der Gerechtigkeit“ („Jedna teorija pravednosti“), John Rawls nam ukazuje da mi, kao ljudi, moramo priznati da smo dio zapadnog, demokratskog i privredno orijentiranog društva. To je interesantno, jer se

⁴ Westle, Bettina: Politische Vierteljahresschrift, 2003 (4): „Europäische Identifikation im Spannungsfeld regionaler und nationaler Identitäten, Theoretische Überlegungen und empirische Befunde“, str. 457: „Infolge der Übertragung von Souveränitätsrechten an die EU werden wesentliche Entscheidungen der Kontrolle der direkt legitimierten nationalen Parlamente entzogen, ohne dass auf EU-Ebene eine gleichwertige parlamentarische Kompetenz implementiert ist. Die Legitimationskette zum entscheidungsmächtigen Ministerrat dagegen ist zu lang und nicht EU-spezifisch.“

ovim priznanjem možemo opredijeliti za kurs koji će nas dovesti do političkog ujedinjenja. Rawls zastupa koncepciju zapadnog, modernog „demos-naroda“.

Činjenicu koja nas povezuje čine dva osnovna načela:

Prvo načelo – svako ima pravo na sve osnovne slobode

Drugo načelo – Princip razlike: društvene i privredne nejednakosti su dopuštene samo onda, kada svakome daju prednost i ukoliko su povezane sa službama koje su dostupne svakome.

U pomenutom djelu „Braucht Europa eine Verfassung?“ („Da li je Evropi potreban ustav“) i „Staatsbürgerschaft und nationale Identität“ („Državljanstvo i nacionalni identitet“), Jürgen Habermas prikazuje kako ostvariti problem koncepta „demos“ naroda. Zajedničkim političkim vrijednostima taj postupak nije završen te je izgradnja zajedničke političke prakse ta koja od individue stvara državnog građanina. Upravo u toj praksi nalazi se identitet koji se ne čini apstraktnim:

„Nacija državljana ne pronalazi svoj identitet u etnokulturnom zajedništvu već u praksi državljana koji aktivno koriste svoje demokratsko pravo na društveni angažman i komunikaciju.“⁵ (moj prevod)

Sprovođenjem ovih prava nastaje zajednička politička praksa koja tradicionalno i historijski djeluje, kao dio zajedničkog identiteta. Habermas tvrdi da je praksi uvijek potrebna nova afirmacija, ona mora konstantno da postoji. Bez ljudskog sudjelovanja u demokratskom sistemu institucije gube svoj legitimitet. To za utvrđeni demokratski deficit Evropske unije znači:

“Demokratska praksa je ona koja stvara odnosno koji može stvoriti demokratsku razumljivost političke zajednice EU.“⁶ (moj prevod)

Izgradnja političke prakse i razvitak zajedničkog identiteta, po Habermas-u, mora se desiti istovremeno:

“Nacija državljana ne smije se zamijeniti sa predpolitičkom zajednicom sudbine koja je obilježena zajedničkim porijeklom, jezikom i poviješću. Jer time se izbjegava voluntaristički

⁵ Dewandre, Nicole und Jaques Lenoble „Projekt Europa. Postnationale Identität: Grundlage für eine europäische Demokratie?“ Berlin Schelzky&Jeep, 1994, Str. 636: „Die Staatsbürgerschaft findet ihre Identität nicht in ethnis-kulturellen Gemeinsamkeiten, sonder in der Praxis von Bürgern, die ihre demokratischen Teilnahme- und Kommunikationsrechte aktiv ausüben.“

⁶ Westle, Bettina: Politische Vierteljahresschrift, 2003 (4): „Europäische Identifikation im Spannungsfeld regionaler und nationaler Identitäten, Theoretische Überlegungen und empirische Befunde“, Str. 460: „Die demokratische Praxis ist es, die ein demotisches Selbstverständnis der politischen Gemeinschaft EU schafft, bzw. schaffen kann.“

*karakter nacije državljana čiji kolektivni identitet ne postoji niti prije niti uopšte nezavisno od demokratskim procesa iz kojih proizlazi a kamoli neovisno od njih.,*⁷ (moj prevod)

Osim toga, cirkularni tok političke prakse i nastanak evropskog ustavnog patriotizma mora se tek integrirati u Evropi. Habermas za to navodi slijedeće uslove odnosno ciljeve:

- Potreba stvaranja evropskog građanskog društva

U momentu kada evropski parlament bude imao veće tijelo za donošenje odluka i evropska komisija postane nešto kao „Kabinet“, onda će se javnost i njihovi zastupnici (od zajednica do nevladinih organizacija) proširiti i djelovati i dalje od svojih glavnih gradova ka periferiji i svoje povjerenje usmjeravati ka Briselu.

- Široka evropska politička javnost

Istovremeno mora nastati zajednička politička javnost koja se neće baviti temama nacionalno-državnih već evropskih perspektiva:

*“U kompleksnim društvima demokratska legitimacija nastaje iz međusobnog djelovanja institucionaliziranih procesa vijećanja i odlučivanja sa neformalnim oblikovanjem mišljenja koja se odvijaju preko masovnih medija, u arenama javnosti.”*⁸

Ove „arene“, kako ih Habermas naziva, do sada su postojale samo unutar nacionalne države. Masovni mediji su bili nacionalni masovni mediji. Habermas-ova zamisao je da diskursi političke javnosti budu otvoreni za svakog pojedinca, te da im u tim diskursima bude omogućeno pravo sudjelovanja.

- Stvaranje zajedničke političke kulture

Ustav tj. ugovor za Evropsku uniju iz 2003. godine daje osnovu za jednu već postojeću evropsku političku kulturu. U predgovoru Evropske konvencije stoji:

⁷ Habermas, Jürgen: „Braucht Europa eine Verfassung? Zeit der Übergänge. Frankfurt a.M. Suhrkamp 2001, Str. 117: „Die Nation der Staatsbürger darf nicht mit einer vorpolitischen Schicksalsgemeinschaft verwechselt werden, die durch gemeinsame Herkunft, Sprache und Geschichte geprägt ist. Denn damit wird der voluntaristische Charakter einer Staatsbürgernation verfehlt, deren kollektive Identität weder vor, noch überhaupt unabhängig von dem demokratischen Prozess, aus dem sie hervorgeht, existiert.“

⁸ Ibid str. 120: „In komplexen Gesellschaften entsteht demokratische Legitimation aus dem Zusammenspiel der institutionalisierten Beratungs- und Entscheidungsprozesse mit der informellen, über Massenmedien laufenden Meinungsbildung in den Arenen der öffentlichen Diskussion.“

„U svijesti svoje duhovne, religijske i moralne baštine Unija se temelji na neotuđivim i univerzalnim vrijednostima ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti i solidarnosti. Ona počiva na načelima demokratije i pravne države. Ona stavlja čovjeka u središte svog djelovanja, time što zasniva državljanstvo unije i prostor slobode, sigurnosti i prava.“⁹ (moj prevod)

Izgradnjom zajedničke političke kulture, evropske javnosti i evropskog građanskog društva može doći do stvaranja evropskog ustava. Ove tri navedene ključne stavke služe kao kamen temeljac ka ostvarivanju evropskog ustavnog patriotizma koji bi mogao postati glavna identitetska tačka svakog građanina Evrope.

3. Jürgen Habermas i evropski identitet

3.1 Etimološko značenje

Identitet je jedan od pojmova koji je svakodnevnom upotrebom u određenoj mjeri izobličen, pa se postavlja pitanje da li je bolje vratiti mu nužnu određenost značenja ili ga zamijeniti nekim novim terminom koji nije zamagljen dosadašnjom upotrebom. No, prije nego što dobijemo odgovor na to pitanje, bolje je da se pozabavimo porijeklom i razvojem pojma.

Korijen riječi identitet se može naći u latinskim riječima *idem* (isto) i *identidem* (ponovljeno), dok imenica *identitas* u klasičnom latinskom jeziku ne postoji, ali se u sholastičkim raspravama o prirodi svetog Trojstva ona koristi kao prevod grčke riječi *tautotes* (koja sadrži *autos* što znači sebe i sam). Aristotel nju koristi u paraboli o prijateljstvu zasnovanom na istom porijeklu, a Platon govori o ujedinjenju u ljubavi i dijeljenju istog identiteta.

U novovijekovnoj filozofiji, škotski filozof osamnaestog stoljeća David Hume tvrdi da postoje filozofi koje umišljaju, da smo u svakom trenutku intimno svjesni onoga što zovemo svojim „ja“ te da konstantno osjećamo neprekinuto postojanje tog „ja“ u vremenu.

⁹ Amtsblatt der europäischen Union, Europäischer Konvent. Vertrag über eine Verfassung für Europa, Luxemburg: Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften, 2003 str. 61: „In dem Bewusstsein ihres geistig-religiösen und sittlichen Erbes gründet sich die Union auf die unteilbaren und universellen Werte der Würde des Menschen, der Freiheit, der Gleichheit und der Solidarität. Sie beruht auf den Grundsätzen der Demokratie und der Rechtsstaatlichkeit. Sie stellt den Mensch in den Mittelpunkt ihres Handelns, indem sie die Unionsbürgerschaft und einen Raum der Freiheit, der Sicherheit und des Rechts begründet.“

U mikrosociološkim istraživanjima, kanadski sociolog Erving Gofman razlikuje personalni i socijalni identitet koji predstavljaju odnos drugih prema pojedincu. Riječ je o ego identitetu koji je prije svega subjektivan i koji svaka individua mora prepoznati. Materijal na osnovu kojeg se stvaraju ove slike je isti, ali pojedinac (o kome je riječ) ima veću slobodu u tom procesu.

Njemački sociolog Lothar Krappmann, ugledni profesor na Max Planck institutu u Berlinu, navodi četiri individualne sposobnosti (koje on naziva *ja-funkcijama*) koje su neophodne za uspješan razvoj identiteta. To su empatija: „(sposobnost da se položaj shvati iz perspektive partnera), *distanca* (unošenje vlastitih očekivanja i očekivanja drugih u interiorizovane društvene uloge), *ambiguitetna tolerancija* (istrajavanje u interakciji uprkos svijesti o samo djelimičnom zadovoljavanju očekivanja) i *komunikativna kompetencija* (postavljanje vlastitih zahtjeva na osnovu preispitivanja očekivanja drugih).“¹⁰ (moj prevod)

Američki sociolog Čarls Norton Kuli ovo naziva „efektom ogledanja“ i smatra da su za to neophodna dva uslova: doživljavanje sebe u iskustvu drugoga i pamćenje ranijeg djelovanja drugog u odnosu na sebe.

E. Erikson i Lisjen Paj kasnije proširuju ovaj termin sa mikrosociološkog nivoa na kolektivni, odnosno na velike grupe poput nacija, pa ovaj termin stavljaju u kontekst sa različitim tipovima političkih kultura i na taj način otvaraju put savremenom značenju pojma *kulturni identitet* kao cjelinu kolektivne svijesti/pripadnosti zasnovane na spoznaji nekih zajedničkih odrednica (jezik, rasa, teritorija, religija...) koje u određenoj situaciji predstavljaju osnov poistovjećivanja (identifikacije). Nasuprot tome, Peter Berger i Thomas Lukmann odbijaju ovu definiciju kolektivne svijesti i insistiraju na subjektivnoj realnosti i individualnoj svijesti. Oni izričito prave distancu među pojmovima „*nacionalna duša* i *nacionalni karakter*“¹¹ koje smatraju racionalizacijama stereotipa (pozitivnih ili negativnih). Iako mu osporavaju teorijsku zasnovanost, ne poriču mu i postojanje, ali smatraju da je to empirijska generalizacija sa predteorijskom vrijednošću.

Pjer Snilivr u koncept identiteta uvodi, pored historijske komponente još dvije pa tako razlikuje ukupno tri aspekta:

„*historijski* (na nasljeđu zasnovan), *projektivni* (manje ili više jasno razvijena predstava budućnosti) i *proživljeni identitet* (odraz svakodnevnice i savremenog načina života).“¹²

Iako postoje različiti pristupi problemu drugog (H. G. Gadamer, O. Lafonten i Dival), ne poriče se njegov konstitutivni značaj. Iz ove perspektive:

¹⁰ Krappmann, Lothar: „Soziologische Dimensionen der Identität“, Stuttgart 1988. Str. 7

¹¹ Branimir Stojković: „Evropski kulturni identitet“, Prosveta, Niš i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka Beograd, 1993, str.17-18

¹² Ibid str. 22 - 23

„identitet se može izvesti na osnovu postojeće različitosti u odnosu na drugog („neidentičnosti“) ili pak te granice mogu podstaći stvaranje identiteta (primer Švajcarske).“¹³

Iz svega do sada navedenog čini mi se bliskom definicija kulturnog identiteta kao „... samosvijest pripadnika jedne grupe koja historijski nastaje i razvija se u zavisnosti od kriterijuma koje ta grupa uspostavlja u odnosima sa drugim društvenim grupama“¹⁴

odnosno izdvaja kao bitne elemente za naučnu definiciju:

- a) istovremeno vezivanje uz pojedinca i grupu,
- b) shvatanje identiteta kao odnosa prema drugome ili drugima,
- c) promjenljivu prirodu identiteta i
- d) relativnost u odnosu na kontekst.

O načinu usklađivanja više identiteta govori Edgar Moren:

„Mi živimo u iluziji da je identitet jedan i nedijeljiv, dok je on uvijek unitas multiplex. Svi smo mi višeidentitetna bića u smislu u kome u sebi ujedinjujemo porodični i lokalni identitet, regionalni, nacionalni i transnacionalni (slavenski, germanski, latinski) i, eventualno, konfesionalni i doktrinarni identitet. Često se događa tragedija kad postoji sukob identiteta, kao što je bio slučaj u prvoj polovini ovog stoljeća kod djeteta čiji je otac Nijemac, a majka Francuskinja. Moguće je također da se ovakav slučaj sretno reši kada se pomiruje bogatstvo dva identiteta u sukobu, ...“¹⁵

Vrijedne komparativno-analičke uvide u mjesto evropskih naroda u svjetskoj etnografiji može pružiti Arensbergov rad, u kojem on pokušava da odredi „bitne karakteristike evropskih naroda.“¹⁶ Na osnovu terenskih istraživanja antropologa, nastoji da uvrsti karakteristike koje su, sa jedne strane zajedničke evropskim narodima, a sa druge strane ih odvajaju od vanevropskih. Na samom početku on evropske narode (za razliku od većine drugih) svrstava u „narode Knjige“, a zajedno sa bliskoistočnim narodima (na osnovu načina prehrane zasnovanog na osobenoj upotrebi hljeba, mlijeka i mesa) svrstava u posebnu grupu. Ove dvije grupe međusobno razlikuje način njihove društvene organizacije i niz trajnih društvenih obilježja koja se u različitoj mjeri sreću kod svih evropskih naroda. Ovo misaono polazište dalje razvija R. T. Andersen, koji kao jednu od zajedničkih karakteristika tradicionalne i feudalne Evrope nalazi da je čine kulture iz tri klase – „feudalaca, stanovnika gradova i seljaka.“¹⁷ Feudalna i građanska kultura su opšte po opsegu (prostiru se po cijelom kontinentu zahvaljujući mrežama koje povezuju pripadnike ovih staleža). Historija umjetnosti nudi

¹³ Ibid str. 23

¹⁴ Ibid str. 26

¹⁵ Morin, Edgar: „Kako misliti Evropu“, Svjetlost, Sarajevo, 1989 str. 154

¹⁶ Ibid str. 72 - 73

¹⁷ Ibid str. 73

brojne primjere koji ovo potvrđuju – širenje romanike, gotike, renesansne umjetnosti. Nasuprot njima, seljačka kultura je u većoj mjeri samosvojna i lokalno ograničena, a obuhvata između ostalog i strukture naseobina, običaje vezane za ishranu i odijevanje, način rada i dokolicu...

Sličnu distinkciju pravi i Julian Stewart, koji razlikuje nacionalnu i narodsku kulturu. Nacionalnu kulturu čine najbolja umjetnost, muzika i književnost koje su stvarane za državu ili sruštvene slojeve na vlasti, kao i intelektualna i naučna dostignuća do kojih su došli sveštenici ili pripadnici vladajućih klasa. Najbolja djela nacionalnih kultura postaju sastavni dijelovi evropske kulture, bez obzira na mjesto gdje su nastali. Ovo se prije svega odnosi na one oblike kulture koji koriste univerzalni jezik simbola, kao što su na prvom mjestu muzika i likovna umjetnost, ali i na one koji su posredovani (nacionalnim) jezikom, poput književnosti, filma i dramske umjetnosti. Tako obrazovana evropska publika može da prati izvođenja Šekspira, Čehova ili antičkih drama mnogo lakše nego što je to slučaj sa japanskim teatrom ili kineskom operom. Nasuprot njoj, narodska kultura je usmjerena na regionalne, autohtone vrijednosti i ona je garancija održanja kulturne raznolikosti.

Proces modernizacije evropskog društva imao je oblik talasa i započeo je, prema nekim istraživanjima, prije oko devet hiljada godina. Skoro četiri hiljade godina je bilo potrebno da ishrana zasnovana na poljoprivrednoj proizvodnji pređe put od Bliskog Istoka do najudaljenijih tačaka Evrope (Irska i Skandinavsko poluostrvo). Za ovo postoje dva, gotovo jednako uvjerljiva objašnjenja. Jedno polazi od kulturnog difuzionizma i smatra da je širenje rezultat prenošenja odgovarajućih znanja. Drugo se pripisuje seobama stanovništva koje takva znanja poseduje. Odgovor mogu ponuditi opsežna genetska istraživanja, na osnovu kojih su sastavljene mape širenja, veoma slične onima koje pokazuju širenje poljoprivrednih naseobina (jedini izuzetak su Baski, koji su sačuvali osobene genetske karakteristike uprkos prihvatanju poljoprivredne proizvodnje).

Opravdano je zapitati se koliko su zapravo Evropljani bliski jedni drugima, a koliko su udaljeni. Biće navedeno nekoliko činilaca, od kojih neki istovremeno i zbližavaju i udaljavaju Evropljane:

- Iako je većini Evropljana zajedničko indoevropsko porijeklo, to je ipak naknadna rekonstrukcija lingvista i stručnjaka za uporednu religiju koja nije neposredno prisutna u svijesti samog stanovništva.

- *Zajedničko porijeklo jezika* - zajednička osnovna struktura olakšava njihovo učenje i međusobno sporazumevanje (naročito kada se poredi sa npr. semitskim jezicima ili jezicima

američkih indijanaca) kao i veliki broj internacionalizama, koji se često i ne prevode (naročito u oblastima nauke i tehnike, ali i medicine i umjetnosti). Grčki i latinski često služe za stvaranje novih termina. Neposredno sporazumevanje između ljudi koji govore različitim jezicima ipak (gotovo) nije moguće.

- *Hrišćanstvo*, kao i pogled na svijet i vrijednosti koje su iz njega proizilaze, je zajedničko većini Evropljana, ali zajednička religija ne znači i zajedničku religijsku organizaciju, pa je tako dolazilo do raskola, prvo između istočnog i zapadnog hrišćanstva (pravoslavlja i katoličanstva), a zatim i izdvajanje više reformisanih katoličkih crkava. Ove razlike su, na žalost, više puta dovodile i do krvavih skoba.

- *Prostorna bliskost* (za razliku od, npr. Rusije, Amerike ili Australije) i dobra povezanost prosto upućuje na međusobnu komunikaciju, ali je taj skućeni prostor do nedavno bio prvenstveno casus belli, a ne osnova zbližavanja.

- *Zajednička historija*

- *Zajednička kultura* (shvaćena u ranije navedenom značenju, kao suma umjetničkog stvaralaštva, ali i suma načina života).

Možda je pomalo vizionarski zvučala izjava Hoze Ortege i Gasete 20-ih godina XX vijeka da su evropski narodi odavno jedno društvo, jedna zajednica, koje pokazuje sve odlike posebnog društva kao evropske običaje, evropske navike, javno mnijenje, evropsko pravo, javna vlast, u odgovarajućem obliku za stepen evolucije na kome se evropsko društvo nalazi.

Pola vijeka kasnije, takvo stanovište su kritikovali Häberle i Picht, navodeći da evropskom društvu nedostaju sve tri dimenzije globalnog društva: sociološka (identifikacija u cjelini); konstitucionalna (tada su postojeće institucije evropskih zajednica smatrali nedovoljnim); i nacionalna (zajednički interesi, vrijednosti i identifikacija prema spoljašnjem svetu).

Ukoliko je ovakva kritika u to vrijeme i bila utemeljena, razvoj evropskih integracija je danas demantuje. Čak se i u to vrijeme tvrdilo da Evropa te uslove u različitoj mjeri zadovoljava.

Viktor Skardići navodi da ekonomsko povezivanje (koje je naizgled kulturno neutralno) zapravo ima velike posljedice na svakodnevni život Evropljana, pa se tako stvaraju identični oblici organizacije ekonomskog i političkog života, isti odnos prema radu, pritisak novih proizvoda i stvaranje novih „potreba“. Ujednačavanje svakodnevnih navika se može uočiti i poređenjem istraživanja evropskog javnog mnijenja (npr. *Gallup Reader's Digest* je isto istraživanje sproveo 1969. i 1991.)

Formiranje zajedničkog tržišta je imalo i mnoge neekonomske posljedice. Sloboda kretanja radne snage jača društvenu mobilnost, što uz planetarnu migraciju radne snage dovodi do stvaranja multikulturalnog društva. Takođe, društvena mobilnost pogoduje i novim društvenim pokretima (ekološki, feministički, pacifistički), a i utiče na stvaranje evropske

kulturne i političke javnosti. Obzirom da nacionalne institucije ne odgovaraju ovako izmijenjenom društvu, jača se uloga evropskih institucija, koje od nacionalnih preuzimaju sve više ovlašćenja.

Oliver Todd je pokušao da sistematizuje indikatore po kojima se *Evropljani* razlikuju od *ne-Evropljana* (mada to ne važi u odnosu na druge pripadnike zapadne civilizacije, npr. Amerikance ili Australijance).

On je naveo osam indikatora koji čine socijalnu i demografsku osnovu evropske različitosti:

- veoma niska stopa smrtnosti djece
- veoma nizak natalitet
- veoma visok nivo pismenog stanovništva
- porast prosječne visine svake sljedeće generacije
- stanovništvo je u prosjeku previše uhranjeno
- striktna egzogamija
- visok procenat zaposlenih žena

Iako ovi indikatori ne uspevaju da pokažu specifičnu osobenost evropske civilizacije (zato što važe za cijeli „razvijeni“ svijet), podstakla su dalje radove na ovu temu. Autor jedne od takvih studija je njemački sociolog Hartmut Kaelble. Svoje istraživanje je usmjerio na šesnaest evropskih zemalja i pokušao je da utvrdi koje se strukture i načini života javljaju u većini zemalja (nerealno je očekivati da se javljaju u svakoj), a postoje različitoj mjeri u sličnim zemljama (npr. SAD, Australija ili Kanada, koje su osnovali Evropljani), i u zemljama koje su usvojile evropski model, ali su izrazito anti-zapadne (kakvim on smatra Japan i tadašnji Sovjetski Savez). Bavi se kako procesima konvergencije, tako i procesima divergencije, u svim oblastima društva, a ne samo u ekonomiji.

Došao je do zaključka da je u Evropi nuklearna porodica mnogo češća nego u drugim zemljama, a i pojedinci stupaju u brak kasnije nego u Americi. Veći je procenat zaposlenih u industriji, a manji u sektoru usluga, a takođe i vlasnici češće preuzimaju upravljanje (u Americi se to češće prepušta profesionalnim menadžerima). Uloga radničkih sindikata je jača, okupljaju više radnika, i više su politički obojeni u Evropi, a i socijalno osiguranje je čeće nego u drugim zemljama. U Evropi je manja društvena mobilnost, ali su i klasne razlike manje izražene. Dok u Evropi preovlađuju gradovi srednje veličine, u Americi ima više megapolisa (u odnosu na broj stanovnika).

Kaelble je posmatrao i evropske zemlje u periodu 1880 – 1980 i došao do zaključka da se u pet grupa indikatora (ekonomski rast, obrazovanje, porodica i stanovništvo, urbanizacija i

društveno blagostanje) tokom ovog perioda razlike smanjuju, a samo u dvije grupe (zaposlenost u poljoprivredi i broj štrajkova) povećavaju. Kao glavni uzrok konvergencije (približavanja) on navodi proces industrijalizacije, a kao opšti uzrok divergencije (udaljavanja) vidi nacionalne države i velike regionalne razlike (između istoka i zapada, sjevera i juga). Ovo povećavanje sličnosti između evropskih država se čini dovoljnim razlogom za tezu o ubrzanom nastajanju evropskog društva.

Drugo istraživanje (koje su sproveli SOFRES – Francuska i AGB – Velika Britanija) pokazalo je da oko $\frac{3}{4}$ anketiranih smatra da je kultura (naslijeđe i osnovne vrijednosti) najjača spona koja povezuje Evropu, a $\frac{2}{3}$ slično misli za zajednički novac i privredni prostor (veća odstupanja su primjećena u Velikoj Britaniji i Danskoj). Što se tiče vrijednosti, preko 80% u velikoj mjeri prihvata porodicu, slobodu i prava čovjeka. Nešto manje (64 – 75%) čine (u opadajućem poretku) jednakost, demokratija, rad, kultura, solidarnost i brak. Sa oko 55% slijede vrijednosti nacije i privatnog preduzetništva, a na dnu ljestvice se nalaze Evropa) kao vrijednost po sebi), novac i religija. Možda izgleda paradoksalno da vrijednosti vezane za pojedinca, odnosno primarnu grupu imaju veću podršku nego grupne vrednosti, ali je njihov ujedinjujući značaj upravo to što su široko prihvaćene. Jedno od pitanja je bilo i kako ispitanici žele da vide sebe i druge, i došlo se do zaključka da su (u velikom procentu) osobine koje se smatraju poželjnim poznavanje stranih jezika, poznavanje evropske historije, praćenje strane štampe i TV programa.

Francuski filozof Etienne Balibar navodi nekolicinu „*gradilišta demokratije*“¹⁸ koja smatra neophodnim za preobražaj Evrope. Na prvom mjestu to je pitanje pravosuđa, koje je od temeljnog značaja za status pojedinca, ali i za preobražaj pojma suvereniteta u evropskim razmjerama. Drugo gradilište se bavi sindikalnim borbama i asocijativnim pokretom u oblasti organizacije radnog vremena. Kao treće navodi demokratizaciju granice (pri tome ne misli na potpuno otvaranje ili ukidanje granice) već na uspostavljanje univerzalnog prava kretanja i biranja mjesta boravka. I kao četvrto gradilište, koje se vezuje za kulturu, navodi „jezik Evrope“ - slično shvatanju Umberta Eka – sistem u neprestanom preobražavanju međusobno ukrštenih jezičkih potreba, odnosno prevođenje.

¹⁸ Balibar, Etienne: „Mi, građani Evrope?“, Časopis Brogradski krug, Beograd, 2003, str. 373 - 382

3.2 Habermas i Evropski identitet

Habermas se smatra arhitektom evropskog identiteta najkasnije nakon diskusije s Jaques Derrida-om, objavljenom 2003. godine u Frankfurter Allgemeine Zeitung. Habermas se pita:

*Da li je potrebno stvaranje evropskog identiteta i da li je to uopšte moguće?*¹⁹ (moj prevod)

Kod Habermas-a nailazimo na široku zamisao identiteta u kojoj navodi ključne razloge naučnog proučavanja evropskog identiteta. Dakako je to specifikacija opće demokratske teorije koja se zasniva na principu „nema demokratije bez demosa“. Habermas teoretski ne pokazuje prvenstveno interes za Evropu, no generalno proučava odnos individualnog i društvenog razvitka tj. individualnog i društvenog identiteta koji se na kraju svodi na društveni razvitak evropejstva i globalizacije.

Već 1974. godine Habermas u djelu „Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?“ („Da li složena društva mogu izgraditi umni identitet?“) govori o shvatanju identiteta unutar društva:

*„Pitanje, da li jedno složeno društvo, kao npr. naše može izgraditi umni identitet upućuje na taj način, na koji ja želim upotrijebiti riječ identitet. Društvo nema svojstven identitet u smislu predmeta ili oblika, koji različiti posmatraču mogu identifikovati kao identičan predmet iako ga oni doživljavaju i opisuju na različite načine.“*²⁰ (moj prevod)

U Habermas-ovoj analizi identiteta razotkrivamo dva bitna pitanja:

- Koliko je korektno pitanje stvaranja identiteta za moderna društva ?
- Šta se krije iza „umnog identiteta“, te ukoliko je uman, koliko je potreban i zašto je potreban?

Koliko uopšte moderno društvo i identitet mogu biti zamišljeni zajedno, ovisi od razumijevanja integracije modernih društava. Razdvojit ćemo proces integracije na društvenu i sistemsku integraciju. Društvena integracija predstavlja odnos pojedinca ili grupe/kolektiva, sistemski odnos između dijelova društva ili društvenih sistema.

¹⁹ Habermas, Jürgen: „The divided West“, Polity Press Ltd, USA 2006 str. 67: “The mutual mistrust of the nations and member states seems to signal that European citizens lack any sense of mutual political belonging and that the member states are as far away as ever from pursuing a common project. Here I would like to address two questions: first, whether such a European identity is necessary and, second, whether a corresponding transnational extension of civic solidarity is even possible.”

²⁰ Habermas, Jürgen: „Der gesplante Westen“, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2004, str. 92: „Die Frage, ob eine komplexe, beispielsweise unsere Gesellschaft eine vernünftige Identität ausbilden könne, verweist auf den Sinn, indem ich das Wort Identität verwenden möchte: eine Gesellschaft hat nicht in dem trivialen Sinne eine ihr zugeschriebene Identität wie etwa ein Gegenstand, der von verschiedenen Beobachtern als der selbe Gegenstand identifiziert werden kann, auch wenn sie ihn in verschiedener Weise wahrnehmen und beschreiben.“

Društvena integracija je moguća samo na horizontalno sistemskoj integraciji, svaki drugi pokušaj bi bio irelevantan, tj. nemoguć i nepotreban:

“Intersubjektivnost spoznaje doživljaja i djelovanja u socijalnom životnom svijetu proizvedena je putem simboličkih sistema tumačenja i vrijednosti.”²¹ (moj prevod)

Što nam Habermas želi, zapravo, prikazati jeste potreba za identitetom pojedinca (Gelungene Ich-Identität) po kojem je Habermas-ovo razumijevanje društva, društvo kao društvo pojedinaca. Identitet „ja“ moguće je prikazati samo putem identiteta grupe ili kolektiva. Preciznije rečeno ja-Identitet je:

“Samo onaj univerzalistički moral koji sveopće norme (i interese koji mogu biti sveopći) odlikuje kao umne, može se braniti s jakim razlozima; i samo jedan pojam, jedan ja-identitet koji ujedno osigurava slobodu i individualiziranje pojedinca u sistemu uloga može danas dati orijentaciju koja bi bila prihvatljiva za obrazovni proces.”²² (moj prevod)

Time pokazuje na postkonvencionalni nivo razvijanja moralne svijesti u kojoj je neophodna univerzalna etika jezika koja daje mogućnost da svaki pojedinac može razumijeti i prikazati svoje potrebe:

„Svako izražavanje potrebe tj. sve što pojedinac smatra „realnim“ interesima...”²³ (moj prevod)

Kakav bi trebao biti kolektivni identitet iz kojeg bi se razvio tzv. „ja-Identitet“?

Državno nacionalni identitet ne smije više da postoji u dosadašnjem obliku. Kao prvo, privreda, tehnika i nauka prekoračili su državno-nacionalnu granicu i kreću se unutar svjestkog društva. Nacionalna država to ne može podržati. Drugo, postoji univerzalna orijentacija postkonvencionalnog ja-identiteta. Novi, kolektivni identitet može se ostvariti na temelju tradicionalnih zajedničkih stavova:

„I kolektivni identitet se danas može zamisliti samo u refleksivnom obliku, naime tako što se zasniva u svijesti sveopćih i jednakih šansi sudjelovanja u takvim procesima komunikacije u kojima se formiranje identiteta odvija kao kontinuirani proces učenja.”²⁴ (moj prevod)

²¹ Habermas, Jürgen: „Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus“ Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1976, str. 112: „Über symbolische Deutungs- und Wertsysteme erzeugte Intersubjektivität des Erkennens, Erlebens und Handelns in einer sozialen Lebenswelt.“

²² Ibid str. 96: „nur eine universalistische Moral, die allgemeine Normen (und verallgemeinerungsfähige Interessen) als vernünftig auszeichnet, kann mit guten Gründen verteidigt werden; und nur ein Begriff eine Ich-Identität, die zugleich Freiheit und Individuierung des Einzelnen im Rollensystem sichert, kann heute eine zustimmungsfähige Orientierung für Bildungsprozesse angeben“.

²³ Ibid str. 84: „auch die Bedürfnisinterpretationen selber, also das, was jeder Einzelne als seine „wahren“ Interessen verstehen und vertreten zu sollen glaubt...“

²⁴ Ibid str. 116: „Auch die kollektive Identität ist heute nur noch in reflexiver Gestalt denkbar, nämlich so, dass sie im Bewusstsein allgemeiner und gleicher Chancen der Teilnahme an solchen Kommunikationsprozessen begründet ist, in denen Identitätsbildung als kontinuierlicher Lernprozess stattfindet.“

Pojedinac kao i grupa/kolektiv moraju biti svjesni identiteta. Kolektivni identitet određen je svojim samopostojećim uslovima koji ne stavlja pojedinca u tradicionalni ili religijski identitet nego pojedinci stvaraju neku vrstu zajedničkog identiteta:

“(...)individue štaviše same učestvuju u procesima obrazovanja i procesima formiranja volje jednog zajedničkog identiteta koji se tek treba projicirati.”²⁵ (moj prevod)

Kolektivni identitet nastao je iz ovog procesa, to ne znači da ovoj vrsti identiteta nije potrebna nikakva nadogradnja. Habermas govori o „sjećanju orijentiranom ka budućnosti“ („zukunftsorientierter Erinnerung“). Novi kolektivni identitet postao bi nešto kao identitet skupine koja bi znanje o identitetu koristila u svrhu stvaranja identiteta eksperimentalnim djelima. Ove projekcije/djela identiteta se odnose najviše na nauku, filozofiju i umjetnost.

3.3 Nacionalna država i demokratija

Demokratija se razvila unutar granica nacionalne države, u smislu samouticajnog društva:

“Bile su to granice nacionalne države u kojima se demokratija mogla razviti time što je društvo djelovalo samo na sebe.”²⁶ (moj prevod)

Sve što je bilo označeno terminom *globalizacija* prekoračilo je ove granice. Radi se prije svega, o ekonomskim sukobima, međunarodnim organizacijama i mrežama telekomunikacija. Nije ključno pitanje razdvajanja nacionalne države i demokratije ukoliko uzimamo u obzir da su pojedini aspekti globalni ili čak regionalni, međunarodni ili transnacionalni. Uočljivo je da sa jedne strane nacionalna država dolazi pod veliki fiskalni pritisak rastućeg kapitala, te sa druge ne primjećuje se sve rjeđa podudarnost posrednika i neposrednika. Demokratska uključenost organizirana je pomoću nacionalne države. Odnosi se prvobitno na građane nacionalne države, jer nisu u stanju da donose odluke. Habermas traži politički odgovor postnacionalne konstalacije.

Da li je moguć kolaps globalnog, ekonomski dominantnog društva? Podsjetimo se još jednom pod kojim uslovima je došlo do demokratizacije unutar nacionalne države:

„Svako „samodjelovanje“ društva pretpostavlja bliže određeno „sopstvo“ – kao referentnu tačku djelovanja.”²⁷ (moj prevod)

²⁵ Ibid str. 107: „...vielmehr beteiligen sich die Individuen selbst an dem Bildungs- und Willensbildungsprozess einer gemeinsam erst zu entwerfenden Identität.“

²⁶ Habermans, Jürgen: „Die postnationale Konstellation“, Suhrkamp Frankfurt a.M. 1998, str. 93: „Es waren die Grenzen des Nationalstaats, in denen sich Demokratie, im Sinner einer auf sich selbst einwirkenden Gesellschaft zu entfalten vermochte.“

Dolazi do kombinacije socijalnih ograničenja političke zajednice s teritorijalnim ograničenjima jedne države:

*„U granicama teritorijalne države s jedne strane se konstituira državotvorni narod kao potencijalni subjekt autonomnog zakonodavstva na demokratski način ujedinjenih građana, s druge strane je društvo kao potencijalni objekt njenog djelovanja.“*²⁸ (moj prevod)

Bitno je navesti, da Habermas ovdje govori o jednoj potencijalnoj mogućnosti.

Demokratsko samoopredjeljenje je moguće ukoliko se narod jedne države smatra kao jedna zajednica. To zahtjeva kulturnu integraciju, drugim riječima rečeno, kolektivni identitet koji se historijski razvijao unutar nacionalne ideje. Nacionalna svijest je kulturni substrat građanskog solidariteta unutar diverznih individua koji se zamišljaju kao dio imaginarne zajednice, tj. nacije. Sama globalizacija ne govori ništa o legitimitetu demokratskog procesa ali predstavlja prijetnju nacionalnoj državi.

Da li postoji veza između demokratije i nacionalne države? Habermas argumentira ovakav stav, govoreći, da je u nacionalnoj državi, nacionalizam postao lokomotiva republikanizma. Demokratski proces je sam taj koji zahvaljujući svojim procesnim svojstvima osigurava legitimitet. Ipak Habermas stoji pri tome, da je normativna integracija unutar društva neophodna za sprovođenje procesa demokratizacije. Solidarnost unutar evropskog građanina treba da proizilazi iz „ustavnog patriotizma“. Zajednički život različitih kulturnih orijentacija unutar političke zajednice upravo zahtjeva priznanje i respekt. Osnovu političke zajednice ne čini kulturna jednakost već prihvatanje procesa demokratizacije od strane različitih kulturnih zajednica i kolektiva. Stabilizacija procesa demokratizacije je jedino moguća, ukoliko su pravednost i priznanje dovoljno razvijeni unutar društvene zajednice.

Habermas govori o projektu evropske integracije kao mogućnosti postnacionalne demokratije i političkog ujedinjenja. Međutim, evropske institucije su bar u 1990-tim godinama prošlog stoljeća, ipak zastupali politiku „negativne integracije“. U ovom kontekstu, termin „zastupati“ ima dvostruko značenje. U evropskim institucijama dolazi do suočavanja interesa i normativnih opredjeljenja pojedinaca. S druge strane, evropske institucije, naročito Evropski savjet i Evropsko vijeće ministara, kao najznačajniji organi Evropske unije svojim sustavom su u poziciji da predstavljaju nacionalne interese. Upravo njihov međuvladalački proces odlučivanja prouzrokuje nepovjerenje kod pojedinaca.

²⁷ Ibid str. 98: „Jede „Selbsteinwirkung“ der Gesellschaft setzt ein wohlbestimmtes „Selbst“ – als Bezugsgröße der Einwirkung – voraus.

²⁸ Ibid str. 99: „In den Grenzen des Territorialstaats konstituiert sich einerseits das Staatsvolk als potentielles Subjekt einer Selbstgesetzgebung demokratisch vereinter Bürger, andererseits die Gesellschaft als potentielles Objekt ihrer Einwirkung.“

Pozitivna i uspješna integracija moguća je samo unutar zajedničkog koncepta u odlučivanju te međusobnog povjerenja. Privredno ujedinjene Evrope mogući je inicijalizator nastanka pozitivnih odnosa unutar zajednice. Sasvim je jasno da je postojeća društvena i ekonomska politika u Evropskoj uniji nekoordinirano raspoređena. Putem legitimacije omogućio bi se demokratski proces koji je nažalost institucionaliziran od strane nacionalne države:

„Premještanje legitimacije sa strane rezultata na stranu političkih programa koji se zajednički oblikuju i od kojih su građani svih država članica obuhvaćeni u istoj mjeri, iako ne na isti način, neće, biti moguće bez svijesti da pripadaju istom političkom tijelu mimo nacionalnih granica.“²⁹ (moj prevod)

Pokušaj da se stvori Evropski ustav pokazuje otprilike svu težinu političkog projekta stvaranja zajedničkog sustava. Zašto Evropski ustav nije uspio? Konvencija ustava bila je čista diskusija među elitama kojima nije uspjelo da u širokoj političkoj javnosti doprinesu jasnom stavu o potrebi i cilju unije i ustava. Istraživanje je pokazalo još iz 2003. godine da otprilike 57% građana Evrope uopšte nije znalo da Evropska unija radi na ostvarivanju Evropskog ustava. Kao glavni razlog neuspjeha Evropskog ustava naveo bih najprije „no demos thesis“³⁰ Annemarie Kunz. Evropa ne može imati ustav jer onaj najvažniji subjekt ustava nedostaje. Zajednička politička evropska misao i identitet su nemogući, jer ne postoji Evropska nacija.

Nacionalna država daje mogućnost procesu demokratskog ustava, ali su najbitniji argumenti u esencijalističkom razumijevanju nacije: nacija je prirodno uspostavljen kolektiv i sva njena svojstva konstruirana su prirodnim putem. Evropske integracije ne zahtijevaju proces kulturološke homogenizacije Evrope, ali potrebna je socijalizacija svih Evropljana unutar jedne zajedničke kulture. Tradicija unutar društva je bitan faktor koji daje shvatanje i znanje o drugim nacionalnim tradicijama:

„Sopstvena tradicija se mora tako postaviti da ju je moguće integrisati u podijeljenu, zapadnoevropsku ustavnu kulturu.“³¹ (moj prevod)

Ovakvo evropsko građanstvo ne bi se pri tome zaključilo, već bi postalo univerzalno. Nijedna etničko-kulturna vrsta ne bi imala privilegij. Građanstvo je potpuno otvoreno što ne znači da je nezahjevno. Ono zahtijeva spoznaju ka demokratsko političkoj kulturi, što bi opet zahtijevalo od imigranata političku akulturaciju. Nebitno je njihovo političko-kulturno

²⁹ Habermas, Jürgen: „Der gespaltene Westen“, Suhrkamp, Frankfurt a.M.2004, str. 71: „Eine Verlagerung der Legitimation von der Seite der Ergebnisse auf die Seite der Mitgestaltung von politischen Programmen, von denen Bürger aller Mitgliedstaaten gleichermaßen, wenn auch nicht in derselben Weise betroffen sind, wir aber ohne das Bewusstsein, über nationale Grenzen hinweg demselben politischen Gemeinwesen anzugehören, nicht möglich sein.“

³⁰ Kunz, Annemarie: „The democratic deficit and the „no demos“ thesis, 2014 Grin Verlag; 1st edition.

³¹ Habermas, Jürgen: „Faktizität und Geltung“, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1992, str. 659: „Die eigene Tradition muss jeweils aus einer an den Perspektiven der anderen relativierten Sicht so angeeignet werden, dass sie in eine übernationale geteilte westeuropäische Verfassungskultur eingebracht werden kann.“

porijeklo, ali je bitno da se oni adaptiraju u političku kulturu nove domovine. Zajednička evropska politička kultura moguća je samo unutar diskursa, tj. samo u međusobnom slaganju s jedne strane stvaranja mišljenja i odlučivanja te političkog komuniciranja s druge strane.

Međutim, politička javnost (mnijenje) i dalje je institucionalizirano nacionalnom državom. Razlog tome je neuspjeh unutar uspostavljanja Evropskog ustava, jer kako je već navedeno, ne postoji Evropska nacija:

“Pitanje nije dakle da li postoji evropski identitet nego da li se nacionalne arene mogu otvoriti jedna prema drugoj tako da se preko nacionalnih granica razvija autodinamika zajedničkog političkog oblikovanja mnijenja i volje o evropskim temama.”³² (moj prevod)

Nacija je konstrukcija. Konstruirana je iako građani toga nisu svjesni. Pitanje da li postoji evropski identitet je upitno: ili postoji, ili ne postoji.

Identitet doslovice označava „isti“. Ipak termin identitet u društvenim naukama prati diskusija koja nas vodi ka izvornom značenju ovog termina. Kada je nešto sebi jednako, onda je očito da se to što je jednako razlikuje od drugog. Jedino da je sve jednako i isto, onda bi termin identitet izgubio svoj značaj. Pitanje koje se postavlja u društvenim naukama jeste: ako se grupa individua s nečim identificira, da li se onda „ostale“ individue kao „druge“ konstituiraju? Upravo nam historija pokazuje dovoljno primjera kolektivnih identiteta koji se razgraničavaju „svojim“ od „drugih“ te se tako i definiraju. Najpoznatiji primjer se može uzeti još iz 19. i 20. stoljeća, iz evropskog nacionalizma.

Unutar nacionalizma pruža se prilika i da se prouči konstrukcija „drugog“ identiteta. Ipak samo pitanje ovim primjerom nije riješeno. Otvoreno teoretsko pitanje jeste da li konstrukcija „drugog“ postavlja uvjet moguće konstrukcije identiteta? Da li se kolektivni identitet može samo na taj način uspostaviti ili pak drugačije? U teoriji i literaturi postmoderne identitet znači čak uvijek različitost. Poljski sociolog Zygmunt Bauman govori o osnovnoj ljudskoj potrebi i dijeli je na: „strance“ („*strangers*“), prijatelje („*friends*“) i „neprijatelje“ („*enemies*“)³³. Ideja konstrukcije identiteta kroz razlikovanje individua nalazi se i kod drugih mislilaca. Britanski socijalni psiholog Henri Tajfel u svojoj Teoriji društvenog identiteta³⁴ („*Theorie der sozialen Identität*“) tematizira kako se grupni/kolektivni identitet uz ograničavanje spram „drugog“ oblikuje i učvršćuje. Ova teorija smatra da su sopstvene grupe

³² Habermas, Jürgen: „Der gespaltene Westen“, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 2004, str. 8: „Die Frage ist deshalb nicht, ob es eine europäische Identität gibt, sondern ob die nationalen Arenen füreinander so geöffnet werden können, dass sich über nationale Grenzen hinweg die Eigendynamik einer gemeinsamen politischen Meinung- und Willensbildung über europäische Themen entfalten kann.“

³³ Bauman, Zygmunt: „Modernity and ambivalence“, Polity Press, 1991, str. 51

³⁴ Tajfel, Henri: „Gruppenkonflikt und Vorurteil – Entstehung und Funktion sozialer Stereotypen, Verlag Hans Huber, Bern 1982.

u odnosu „drugih“ grupa (identiteta) pozitivno opažane. U svijesti, opažanju uvećava se razlika između „svog“ i „drugog“. Sve teorije koje u identitet uključuju i razlike postavljaju pitanje koja je uloga „drugog“ i kako se ta grupa/kolektiv promatra? Naravno, za važnost evropskog identiteta, najveće priznanje pripada J. Habermas-u, koji se poziva na „ustavni patriotizam“ te prikazuje razliku spram „drugih“ na slijedeći način:

- kao pitanje o granicama Evrope.
- kao pitanje odnosa različitosti u Evropi i van Evrope.

Posvetimo se ipak najprije partikularizmu i univerzalizmu. Partikularne pozicije naglašavaju različitost među grupama/kolektivima i teže ka tome da se ta razlika smatra pozitivnom osobinom te da postoje određena ograničenja unutar zajednica. Univerzalizam se više odnosi na jedinstvo, značajnost jedinstvenog te teži ka ukidanju ograničenja unutar zajednica. U nacionalnom identitetu nailazimo baš na ove pojmove i to identitet i različitost. Jednakost unutar zajednice jeste zapravo različitost izvana. Demokratija kao princip demokratskog procesa stoji iza egalitarnog univerzalizma. Habermas kaže:

“Stoga u danima Frankuske i i Američke revolucije svako ponovno „zatvaranje“ neke političke opštosti, u izvjesnoj mjeri, stoji pod ograničenjem egalitarnog univerzalizma, koji se hrani intuicijom jednako opravdanog uračunavanja drugoga.”³⁵

Kako objasniti kome ograničiti ili ga isključiti iz demokratskog procesa? Bolji primjer se vidi na ljudskim pravima koja već u svom značenju signaliziraju jednakost za sve. Ukoliko je evropski identitet zaista univerzalna demokratska politička kultura kako je onda moguće da se Evropa ograniči? Da li je uopšte moguće postojanje univerzalno orijentiranog identiteta ili je to samo apsurd?

Stajališta univerzalizma smatraju se ipak pozitivnim upravo zbog toga što naglašavaju jednakost prava i participacije. Međutim, to ne treba da nas zavarava. Hegemonija kulturološke većine spram kulturoloških manjina ipak postoji. Upravo o tome Habermas i govori, te smatra da imaginarni, apstraktni principi moraju da se crpe iz postojećih nacionalnih i regionalnih tradicija i perspektiva, te da se moraju prikladiti zajednicama. Habermas govori o univerzalizmu osjetljivom na diferencije.

Ideju o značaju partikularizma možemo naći kod S. P. Hantingtona, koji opisuje dešavanja u svijetu kao „sukob kultura“. On upravo čini ono što prije navedena Teorija društvenog identiteta opisuje kao kognitivan proces. Poznati autor Ulrich Beck smatra da se u postmodernom društvu najviše izražava razlika individue i kolektiva te tvrdi da su one

³⁵ Habermas, Jürgen: „Postnacionalna konstelacija“, Otkrovenje, Beograd 2002, str. 8.

međusobno toliko različite da se ne mogu porediti te da je sam sporazum među njima nemoguć:

„Različite perspektive se u osnovi toliko razlikuju da su neusporedive. Promjena perspektive a time i sporazum principijelno su nemoguće.“³⁶ (moj prevod)

Bek se suprotstavlja stavu „ili-ili“ univerzalizma-partikularizma. Kosmopolitizam je prije svega definiran priznavanjem kulturalnih razlika i pozitivnih stavova razlikovanja unutar zajednica. Bek želi ustanoviti da sadašnja evropska realnost jeste zapravo već kosmopolitska, te da je budućnost evropskog života moguća samo u spoznaji i svijesti kosmopolitizma. Postavlja se pitanje da li je podjela svijesti također jedan dio evropskog identiteta? U proteklim godinama sve više se govori o evropskom kosmopolitizmu ili kosmopolitskoj Evropi. Italijanski politički teoretičar Arhibugi zajednom s Held-om, jednim od najznačajnijih teoretičara „globalne demokratske vlade“ (global democratic governance) tvrdi:

“Prvi internacionalni model koji je sličan kosmopolitskom jeste Evropska unija.“³⁷ (moj prevod)

3.4 Da li je Evropi potrebna javnost?

U ovom poglavlju ću prikazati argumente koji su neophodni za Evropsku javnost i daljnji razvitak demokratske Evropske unije.

Evropska unija se u međuvremenu dosta proširila i broji danas 27 država članica. Potreba za evropskom javnošću postala je još veća, kako bi se uspostavila veza sa političkim sistemom unije, a procesi odlučivanja prikazali transparentnim. Jača javnost u Evropi doprinijela bi ukidanjem tzv. „deficita demokratije“ unutar Unije. Trenutno se velike odluke donose u Briselu bez prisustva i transparentnog znanja evropskog građanina. Za Evropsku uniju javnost ima temeljni značaj kako bi se građanima pružila mogućnost diskusije o političkim odlukama. Sistem funkcioniranja javnosti je veoma jednostavan, te bi se ostvarila odgovarajuća kontrola i uvid u procesu odlučivanja. Drugi bitan elemenat jeste diskusija. Javnost garantuje da svi učesnici mogu ravnopravno učestvovati i dati svoje mišljenje unutar diskusije. Razvoj evropske javnosti ovisan je od transparentnosti političkih procesa unutar Evropske unije. Evropska javnost i jedna demokratska Unija su međusobno usko povezani te je potrebna jača

³⁶ Beck, Ulrich: „Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden“, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 2004., str. 86: „Verschiedene Perspektiven sind so grundlegen verschieden, dass sie unvergleichbar sind. Perspektivenwechsel und damit Verständigung sind prinzipiell unmöglich.“

³⁷ Archibugi, Daniele: „Principles of cosmopolitan democracy“, Cambridge, Polity Press 1998, str. 219: „The first international model which begins to resemble the cosmopolitan model is the European Union.“

međusobna saradnja na političkoj sceni kako bi se ostvarila još bolja struktura unutar Evropske javnosti. Njemački politolog Christine Landfried kaže:

*„Da bi se obadvije ojačale odnosno da bi se učinile mogućim, s jedne strane će biti neophodan veliki angažman ljudi u evropskoj politici. S druge strane, međutim, moraju se također stvoriti jasnije strukture unutar EU.“*³⁸ (moj prevod)

Termin „javnost“-„mnijenje“ ima dosta značenja, što se u ovom slučaju može reći i za termin „evropska javnost“. Naravno, moguće je i sumnjati u samo postojanje evropske javnosti. Uvijek postoji više „javnosti“, jedna do druge ili pored druge. Ukoliko je riječ o „evropskoj javnosti“ generalno se može govoriti o postojanju jedne ili više takvih javnosti, a ne jedne određene „idealne“ evropske javnosti:

*„(...) da već postoje različite evropske javnosti i da posve različiti akteri i grupe aktera djeluju na evropskoj razini.“*³⁹ (moj prevod)

Habermas smatra da se evropsko građansko društvo mora dobro organizirati, prije svega u pitanju i ratifikaciji evropskog ustava koje Habermas smatra jednim od najbitnijih kriterija unutar evropske javnosti. Ustavom ne samo da bi se demokracija promovirala već probudio i osjećaj identiteta:

*“Evropa mora takoreći na samoj sebi još jednom refleksivno primjeniti logiku kružnog procesa u kojoj su se uzajamno našle demokratska država i nacija, što bi rezultiralo referendumom o ustavu. Ustavno-tvorni proces je jedino sredstvo komunikacije koje prekoračuje granice.“*⁴⁰ (moj prevod)

3.4.1 Javnost i Jürgen Habermas

Pojam „javnost“ usko je vezan uz Jürgen Habermas-a. U svom djelu „Strukturwandel der Öffentlichkeit“ („Strukturalna promjena javnosti“) iz 1962. godine, Habermas analizira tip tzv. „patricijske“ građanske javnosti.

³⁸ Landfried, Christine: „Das Entstehen einer europäischen Öffentlichkeit“, Franziskus, Claudia/Preuss, Baden-Baden 2004., str. 128: „Um beide zu stärken bzw. möglich zu machen wird auf der einen Seite ein größeres Engagement der Menschen in der Europa Politik notwendig sein. Auf der anderen Seite aber müssen auch klarere Strukturen innerhalb der EU geschaffen werden.“

³⁹ Klaus, Elisabeth: „Öfflichkeitstheorien im europäischen Kontext“, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2006., str. 94: „...dass es bereits vielfältige europäische Öffentlichkeiten gibt und dass ganz unterschiedliche Akteurinnen und Aktergruppen auf europäischer Ebene agieren.“

⁴⁰ Die Zeit [datum izdanja:2001], Habermas, Jürgen: „Warum braucht Europa eine Verfassung? Nur als politisches Gemeinwesen kann der Kontinent seine in Gefahr geratene Kultur und Lebensform verteidigen.“, str. 7: „Europa muss sozusagen die Logik jenes Kreisprozesses, worin sich der demokratische Staat und die Nation gegenseitig hervorgebracht haben, noch einmal reflexiv auf sich selbst anwenden. Am Anfang stünde ein Verfassungsreferendum(...). Der verfassungsgebende Prozess ist nämlich selbst ein einzigartiges Mittel grenzüberschreitender Kommunikation.“

U temeljnoj strukturi Habermas kritikuje nauke za neprecizno određivanje pojma „javnost“. Promjenom vremena i međuljudskog odnosa nije postojalo adekvatno i precizno odredište za ovaj pojam. Povodom toga, Habermas govori o pojmovima poput „javne zgrade“ ili države kao „javnog nasilnika“.

Najveću upotrebu ipak ima pojam „javno mnijenje“ po kojem su građani nosioci javnosti. Javnost je u ovom kontekstu sfera koja stoji spram privatne sfere. Iz društveno-historijskog aspekta, pojam „javnost“ ne znači puno u njemačkom jeziku tj. to je suprotno francuskom pojmu „publicite“ te engleskom „publicity“ što znači javnost. Habermas se nada sistematskom uređenju društva te riješavanju historijskog i sociološkog značenja pojma „javnosti“:

“Činjenice raspada javnosti su jasne: dok sfera postaje sve veća, njen uticaj sve više slabi. Kao prije, javnost je princip organizacije našeg političkog poretka.”⁴¹ (moj prevod)

Habermas građansku javnost naziva „Sphäre der zum Publikum versammelten Privatleute“ (Sfera za publiku okupljenih privatnih lica). Unutar građanske javnosti kreću se privatna lica tj. publika. Kao izvor privatnosti Habermas određuje familijarnu intimnu sferu:

“u modernom smislu zasićene i slobodne unutrašnjosti.”⁴² (moj prevod)

Na osnovu toga nailazimo na dvije kategorije privatnosti. One tipa familijarne sfere i tipa sfere društvenog proizvoda. Strukturu javnosti Habermas od samog početka analizira pa za njega saloni u Francuskoj ili kafane u Engleskoj predstavljaju jednu potpuno društvenu funkciju. Oni su

„Centri na prvi pogled literalne a onda i političke kritike u kojoj se između aristokratskog društva i građanskih intelektualaca počinje stvarati paritet među naučnicima.”⁴³ (moj prevod)

Relevantno za javni diskurs je mogućnost učestvovanja svih građana:

“Građanska javnost postoji i nestaje principom sveopšteg pristupa. Javnost u kojoj su pojedine grupe izolirane ne samo da nije potpuna nego ona uopšte nije javnost.”⁴⁴ (moj prevod)

⁴¹ Habermas, Jürgen: „Strukturwandel der Öffentlichkeit“, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1990, str. 57: „Tendenzen des Verfalls der Öffentlichkeit sind unverkennbar: während sich die Sphäre immer großartiger erweitert, wird ihre Funktion immer kraftloser. Gleichwohl ist Öffentlichkeit nach wie vor ein Organisationsprinzip unserer politischen Ordnung.“

⁴² Ibid str. 87: „Im modernen Sinne gesättigter und freier Innerlichkeit.“

⁴³ Ibid str. 92: „Zentren einer zunächst literarischen, dann auch politischen Kritik, in der sich zwischen aristokratischer Gesellschaft und bürgerlichen Intellektuellen eine Parität der Gebildeten herzustellen beginnt.“

⁴⁴ Ibid str. 156: „Die bürgerliche Öffentlichkeit steht und fällt mit dem Prinzip des allgemeinen Zugangs. Eine Öffentlichkeit, von der angebbare Gruppen eo ipso ausgeschlossen waeren, ist nicht nur unvollständig, sie ist vielmehr gar keine Öffentlichkeit.“

Osim toga,

„Građanska javnost razvija se u polju zategnutosti između države i društva tako da ostaje uvijek dio privatne sfere.“⁴⁵ (moj prevod)

U razumijevanju građanske javnosti javna i privatna sfera su međusobno odvojene. Velikim uticajem države na privredu te razvitka socijalnog prava dolazi do društvene, strukturalne promjene. Društvene moći postaju autoritet unutar javnosti:

“Politika nastavlja dalje kao neka vrsta „refeudalizacije društva.“⁴⁶

Habermas opisuje da država (Staat) dolazi do sve više ključnih funkcija putem javnosti. Takvim odlukama dolazi do neizbježnog razdvajanja države od društva, što prouzrokuje možda i ukidanje privatne sfere te uništenja idealnog tipa građanske javnosti:

“Građanski idealni tip predviđao je da se iz sfere intimnosti subjektiviteta publike stvorila literalna javnost. Ta javnost postaje onda sve više i više kao prolaz za one male familijarne društvene snage koje prodiru kroz konzumno-kulturno javno mnjenje masovnih medija. Jedno intimno područje koje je deprivatizirano, biva javno izrugavano a jedno deliteralizirano pseudo- javno mnijenje biva uvučeno u jednu vrstu Nad-familije.“⁴⁷ (moj prevod)

Javnost više nije javnost prosvjetiteljstva, ona je javnost stvorena putem masovnih medija. Ovaj preobražaj javnosti Habermas žestoko kritikuje te krivi štampu. Dok su na početku časopisi izvještavali većinom o dnevnom i političkom zbivanju, danas dolazi do sve većeg bavljenja finansijskom tematikom. Došlo je do promjene odnosa između izdavača i redakcije:

„Ne samo da privatni interesi privrede jačaju, nego i novine dolaze u tu situaciju gdje počinju da se pretvaraju u kapitalističko poduzeće u područje privatnih interesa koji imaju svoj uticaj na njih.“⁴⁸ (moj prevod)

Habermas naglašava, da je uspostavljanjem „novih medija“ u 20. vijeku – radio, film, televizija – potreba za kapitalom bila toliko velika da su pojedini mediji direktno pali pod kontrolu državne režije:

„Ništa više ne karakterizira razvitak štampe i mladih medija uočljivije nego ove mjere: one pretvaraju privatne institucije i njihovu publiku u javne ustanove.“⁴⁹ (moj prevod)

⁴⁵ Ibid str. 225: „Die bürgerliche Öffentlichkeit entfaltet sich im Spannungsfeld zwischen Staat und Gesellschaft, aber so, dass sie selbst Teil des privaten Bereichs bleibt.“

⁴⁶ Ibid str. 225: „Politik geht dann mit einer Art „Refeudalisierung“ der Gesellschaft Hand in Hand.“

⁴⁷ Ibid str. 250: „Der bürgerliche Idealtypus sah vor, dass sich aus der wohlbegründete Intimsphäre der publikumsbezogenen Subjektivität eine literarische Öffentlichkeit herausbildete. Diese wird stattdessen heute zu einem Einfallstor für die, über die konsumkulturelle Öffentlichkeit der Massenmedien in den kleinfamilialen Binnenraum eingeschleusten sozialen Kräfte. Der entprivatisierte Intimbereich wird publizistisch ausgehöhlt, eine entliterarisierte Pseudoöffentlichkeit zur Vertrauenszone einer Art Überfamilie zusammengezogen.“

⁴⁸ Ibid str. 280: „(...) nicht nur die privatwirtschaftlichen Interessen des eigenen Betriebs gewinnen an Gewicht, die Zeitung gerät auch in dem Verhältnis, in dem sie sich zu einem kapitalistischen Unternehmen entwickelt, ins Feld betriebsfremder Interessen, die auf sie Einfluss zu nehmen suchen.“

⁴⁹ Ibid str. 282: „Nichts charakterisiert die Entwicklung der Presse und der jüngeren Medien auffälliger als diese Maßnahmen: sie machen aus privaten Institutionen eines Publikums von Privatleuten öffentliche Anstalten.“

Stavljanje medija pod kontrolu države uticalo je da poslovni ljudi više nisu bili u stanju da monopoliziraju svijet medija. Masovni mediji doprinijeli su proširenju javne sfere. Reklame i „public relations“ su takođe u stanju upravljati mnijenjem i javnošću, te Habermas primjećuje preokret unutar uloga u medijima:

“Dok je prije slučaj bio da su novine bile samo u stanju da prosljeđuju i podupiru moć rasuđivanja privatnika koji su se predstavljali kao publika, sad je to drugačije, jer moć rasuđivanja, dok sada mišljenje publike određuju masovni mediji.”⁵⁰ (moj prevod)

3.4.2 Politička javnost Jürgen Habermas-a

„Javnost kao prostor umnog komunikativnog odnosa je tema kojom sam se bavio cijelog života. Pojmovno trojstvo javnosti, diskursa i razuma, uticali su na moj naučni i politički život.”⁵¹ (moj prevod)

U svojoj filozofskoj karijeri Habermas je najveću pažnju posvetio javnosti. Zbog toga su od velikog značaja pojmovi poput deliberativne demokratije, javnosti i diskursa u Habermas-ovom kontekstu. Dan danas, ovi pojmovi su trend u njegovoj teoriji. Koje su teme koje najviše zanimaju Jürgen Habermas-a?

Uvijek je bila riječ o jeziku, koji ima sposobnost da formulira pravo i svijest morala:

„(...)koji pruža nereligioznu i visoko-metafizičku osnovicu za opravdanje normativnih temelja demokratske ustavne države.”⁵² (moj prevod)

Ovim je pravni jezik jedan od najkompleksnijih ali i najinteresantnijih zadataka. Bilo koji društveni i državni razvitak ovisi o pravnom jeziku i njegovom formuliranju. Habermas pokušava pronaći zajednički jezik kojim bi bilo moguće prepoznati različite glasove unutar društva. Habermas koristi određenu terminologiju kako bi došao do svog cilja. Razlikuje prije svega dva tipa javnosti, a to su mediji kao prostor za samopredstavljanje, koji nije svakome dostupan i prostor deliberalizacije i diskursa koji treba da omogući individui pristup političkim diskusijama unutar javnosti. Proces stvaranja javnog mnijenja i samoodlučivanja za Habermas-a nije samo solidarnog karaktera već je i stanje demokratije koja se može dijagnosticirati unutar političke javnosti. Habermas slijedi Kant-ovu frazu:

⁵⁰ Ibid str. 284: „Während die Presse früher das Raisonement der zum Publikum versammelten Privatleute bloß vermitteln und verstärken konnte, wird dieses nun umgekehrt von Massenmedien erst geprägt.“

⁵¹ Habermas, Jürgen: „Zwischen Naturalismus und Religion“, Philosophische Aufsätze, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 2005, str. 16: „(...) Öffentlichkeit als Raum des vernünftigen kommunikativen Umgangs miteinander ist das Thema, das mich ein Leben lang beschäftigt hat. Die begriffliche Trias von Öffentlichkeit, Diskurs und Vernunft hat meine wissenschaftliche Arbeit und mein politisches Leben tatsächlich beherrscht.“

⁵² Habermas, Jürgen: „Wahrheit und Rechtfertigung“, Philosophische Aufsätze, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 2004, str. 107: „...nichtreligiöse und hochmetaphysische Rechtfertigung der normativen Grundlagen des demokratischen Verfassungsstaates liefert.“

„Svako djelovanje koje je se odnosi na pravo drugog covjeka čija je maxima se ne uklapa sa publicitetom smatra se ne pravednim.“⁵³ (moj prevod)

Tako i Habermas javnost smatra kao neku vrstu „političkog testa“. Takva javnost u demokratiji dolazi u sukob s pitanjem da li je političko odlučivanje u korist naroda kao takvo moralno opravdano ili da li politika više prati proces interesa moći? Ovako politički formulirana javnost jeste upravo deliberativna politika. Ona se smatra kao zajedničko nastojanje ili savjetovanje koje za Habermas-a predstavlja princip demokratske legitimacije. Prema Rainer Forst-u, jednom od uticajnih mlađih predstavnika kritičke teorije društva, deliberativna demokratija je proces neprekidno diskurzivog odlučivanja:

„Deliberativna demokratija nije zbir pojedinih i sveopštih želja, nego proces diskursne, argumentacijske i deliberativne trenutačno postojeće formule političke odluke koja se može ispraviti.“⁵⁴ (moj prevod)

Habermas-ovo razumijevanje diskursa predstavlja formulirani način komuniciranja u prostoru javnosti. Kod Habermas-a je primaran diskurs procesa regulativne argumentacije koji je u stanju odrediti suštinu ili tačnost izjave. Dalje, Habermas pod diskursom podrazumijeva racionalni način komuniciranja u koji smo svi dobrovoljno ušli kako bi tematizirali intersubjektivni konsenzus važnosti:

„(...) racionalni način komunikacije u koju stupa dobrovoljno kako bi uticao na kontroverzne aspekte činjenica (...) s ciljem intersubjektivnog konsenzusa da se razjasni i tematizira važnost racionalne argumentacije.“⁵⁵ (moj prevod)

Habermas-ovo razumijevanje diskursa oslanja se na teoriju konsenzualnog poimanja istine u kojem je izjava tada tačna ako svi sudionici u procesu donošenja odluke dostignu intersubjektivan konsenzus. Moral i pravo Habermas smatra obaveznim te povlači etičke i običajne vrijednosti.

Uz političku javnost potrebno je i naglasiti historijsku važnost sekularnog i vjerskog danas, naročito u multinacionalnim i multireligijskim društvima. Shvatanje sekularizacije kao ideje ne može pomoći u njenom shvatanju u postsekularnom društvu. Kako bi razumjeli sekularizaciju u postsekularnom društvu, moramo prvenstveno razumijeti svjetski pluralizam

⁵³ Horster, Detlef: „Jürgen Habermas zur Einführung“, Junius Verlag, Hamburg. 2001., str. 21: „Alle auf das Recht anderer Menschen bezogene(n) Handlungen, deren Maxime sich nicht mit der Publizität verträgt, sind unrecht.“

⁵⁴ Forst, Reiner: „Kontexte der Gerechtigkeit. Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus“, Neuauflage im Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 2004, str. 192: „Deliberative Demokratie (ist) weder die Summe von Einzelwillen noch ein allgemeiner Wille die Quelle der Legitimation, sondern der Prozess der diskursiv-argumentativen, deliberativen Formulierung einer stets nur vorläufigen und revidierbaren, allgemein begründeten politischen Entscheidung.“

⁵⁵ Goehler, Iser, Kernen: „Politische Theorie, 22 umkämpfte Begriffe zur Einführung“, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2004, str. 67: „(...) rationale Art der Kommunikation, in die man freiwillig eintritt, um strittige Aspekte von Behauptungen (...) mit dem Ziel eines intersubjektiven Konsensus zu thematisieren und ihre Gültigkeit im Zuge rationaler Argumentation zu klären.“

koji je masovno prisutan u svjetskom današnjem društvu. Nije ništa novo kada se bitna politička pitanja susreću s pojmom pluralizma. Sekularizacija u postsekularnom društvu ne znači da religija postaje sve jača unutar sekularnog društva.

Sekularna spoznaja koja je postala dominantna u postsekularnom društvu je po Habermas-u veoma prisutna u današnjoj literaturi. Tako Florian Schuller kaže:

*„Modernizacija javne svijesti obuhvata religiozne kao i svjetske mentalitete i refleksivno ih mijenja. Obje strane mogu, ukoliko proces sekularizacije društva zajednički shvate kao komplementaran proces, dati svoj doprinos kontroverznim temama unutar javnosti.“*⁵⁶ (moj prevod)

Kako bi opravdali ovo stajalište, moramo pronaći jedan pojam/termin koji religija neće pokušati sakriti. Ideja Rawls-a o javno-racionalnom umu vraća se na pojam pluralizma. Ovdje vidimo i prve naznake religijskog pluralizma. Rawls govori o „civilnom ponašanju“ i „javnom umu“. Time mnogo slobodnih i jednakih građana svoje opravdanje traže u javnom razumu jer:

*„Pošto u svjetonazorno neutralnoj državi mogu da važe kao legitimne odluke koje su nestranačke ali u isto vrijeme jednako značajne za religiozne i nereligiozne građane.“*⁵⁷ (moj prevod) Ovakvo razumijevanje diskursa te upotreba javnog uma pomažu isključivanju religije i religijskih argumenata iz bilo kakvog dijaloga.

Kritika koja se javlja unutar problema upotrebe „javnog uma“ može se podijeliti u tri klase. Prije svega značajnu ulogu ima funkcionalni argument koji religiju smatra važnim stabilizirajućim faktorom koji su neophodni za liberalnu ustavnu državu.

*„Liberalna država postojeću institucionalni raskid religije i politike ne smije pretvoriti u mentalni i psihološki teret za religiozne građane.“*⁵⁸ (moj prevod)

Habermas tvrdi da je moć države neutralan karakter, smatra da bi država trebala da se odvoji od crkve. Samo liberalna država bi mogla pridonijeti razdvajanju sekularnog i religioznog.

Po Habermas-u je nemoguće očekivati upotrebu javnog uma unutar političke javnosti. Religioznim građanima daje prednost u javnosti, jer misli da bi tako sekularni i nereligiozni ljudi mogli nešto iz religioznog da nauče. Trenutno su religiozni građani oni koji svoj način

⁵⁶ Schuller, Florian: „Dialektik der Säkularisierung. Über Vernunft und Religion“ Verlag Herder, Freiburg im Breisgau 2005, str. 33: „Dass Modernisierung des öffentlichen Bewusstseins phasenverschoben religiöse wie weltliche Mentalitäten erfasst und reflexiv verändert. Beide Seiten können, wenn sie die Säkularisierung der Gesellschaft gemeinsam als einen komplementären Lernprozess begreifen, ihre Beiträge zu kontroversen Themen in der Öffentlichkeit dann auch aus kognitiven Gründen gegenseitig ernstnehmen.“

⁵⁷ Habermas, Jürgen: „Zwischen Naturalismus und Religion“ Philosophische Aufsätze, Suhrkamp Verlag Frankfurt a.M. 2005, str. 127: „Weil im weltanschaulich neutralem Staat nur diejenigen politischen Entscheidungen als legitim gelten dürfen, die im Lichte von allgemein zugänglichen Gründen unparteilich, also gleichermaßen gegenüber religiösen wie nicht-religiösen Bürgern, oder Bürgern verschiedener Glaubensrichtungen, gerechtfertigt werden können.“

⁵⁸ Ibid str. 135: „Der liberale Staat darf die gebotene institutionelle Trennung von Religion und Politik nicht in eine mentale und psychologische Bürde fuer seine religiösen Bürger verwandeln.“

izražavanja moraju da formuliraju u sekularnom jeziku prije nego bi se nereligiozan građanin snjima složio. Habermas ovu formulaciju smatra kao kooperativni zadatak u kojem bi obje strane bile spremne da učine nešto jedno za drugu:

„(...) koji od svake strane zahtijeva međusobno priznavanje perspektive drugog.“⁵⁹ (moj prevod)

Kognitivne vrijednosti za ovakav proces uzajamne kooperativne pomoći moraju najprije biti sposobne s obje strane. Za religiozne građane to prvenstveno predstavlja preradu disonantnih dodira s drugim konfesijama i religijama. Religiozni građani moraju biti svjesni da u velikoj mjeri vlada religiozni pluralizam te da se moraju suočiti s „univerzom diskursa“ koji je njihova religija prihvatila. Drugo, religiozni građani se moraju postaviti po naučnim autoritetima koji u sebi sadrže društveno i svjetsko znanje. Treće, moraju se striktno držati pravila jedne ustavne države. To znači da moraju prihvatiti da u političkoj javnoj sferi prednost ima sekularno spram religioznog. Na ova tri neophodna uslova se treba navići i nisu rezultat procesa prilagođavanja:

“Ove tri premise se moraju naučiti. One nisu ni u kojem slučaju kontingenti rezultat dresiranja ili nametnutih nekih procesa prilagođavanja.“⁶⁰ (moj prevod)

Što se tiče sekularnih građana, oni se suočavaju s dva preduslova. Habermas misli da jedna sekularna svijest nije dovoljna za odnos s religioznim građanima. Ovdje se ne radi o formuli jače potencijalnosti tolerancije i respekta. Sekularni građani ne smiju vjerovati da je religija jednako anarhija i predmoderno društvo. Najvažnije je savladavanje sekularne ograničene svijesti koja se samokritički odnosi prema granicama sekularnog razuma:

„U slijedeće navedenom se ne radi o puno poštovanom osjećaju za sva moguća egzistencijalna značenja religije koji se od sekularnih građana i očekuje, već o samorefleksivnom prevazilaženju jednog krutog sekularističkog i ekskluzivnog samorazumijevanja Moderne.“⁶¹ (moj prevod)

Bitno je naglasiti, da je tema sekularnog i religijskog veoma bitna za evropskog društvo tj. Evropsku uniju. J. Habermas nas upozorava da, ukoliko je jedna država sekularna to ne predstavlja dovoljan kriterij koji bi sa druge strane garantovao jednake religijske slobode svima. Habermas kaže:

⁵⁹ Habermas, Jürgen: „Glauben und Wissen“ Friedenspreis des Deutschen Buchhandels, Sonderdruck Suhrkamp, Frankfurt a.M. 2001, str. 22: „(...) die von beiden Seiten fordert, auch die Perspektive der jeweils anderen anzunehmen.“

⁶⁰ Habermas, Jürgen: „Zwischen Naturalismus und Religion“ Philosophische Aufsätze, Suhrkamp Verlag Frankfurt a.M. 2005, str. 144: „Dies drei unentbehrlichen Prämissen müssen erlernt werden. Sie sind keinesfalls das kontingente Ergebnis von Dressuren oder auferlegten Anpassungsprozessen.“

⁶¹ Ibid str.145: “Im Folgenden geht es nicht um das respektvolle Gespür für die möglichen existentielle Bedeutung der Religion, die auch von den säkularen Bürgern erwartet wird, sondern um die selbstreflexive Überwindung eines säkularistisch verhärteten und exklusiven Selbstverständnisses der Moderne“.

„Neutralnost državne vlasti, kada je reč i o pogledima na svet, koja garantuje jednake etičke slobode svakom građaninu, nespojiva je sa političkim uopštavanjem sekularističkog viđenja svijeta. Sekularizovani građani, dok nastupaju u svojoj ulozi građana države, ne smeju principijelno osporavati religijskim slikama sveta potencijal istinitosti, niti smeju sporiti religioznim sugrađanima pravo da jezikom religije daju doprinose javnoj diskusiji. Liberalna politička kultura može, štaviše, da očekuje od sekularizovanih građana da uzmu učešća u naporima da se relevantni prilozi prevedu sa jezika religije na javno pristupačan jezik.“⁶²

Kada su u pitanju društva sa konfliktnim ili postkonfliktnim karakteristikama i ujedno multikonfesionalna, kao što je to primjer u Bosni i Hercegovini, jasno je da je društvo u kojem se nalazimo dosta pogodnije za proces povećanja religioznosti. Religijska revitalizacija je u bosansko-hercegovačkom društvu prisutna kao „desekularizacija“ javnog prostora a time i života. Kao primjer se može navesti povećana participacija u religijskim aktivnostima, naglašavanje religijske pripadnosti i prisutnost religijskih zajednica u političkom i javnom sektoru, kao što su mediji i obrazovni sistem.

4. Jürgen Habermas i teorija komunikativnog djelovanja (odnos vjere i nauke)

U svom glavnom djelu iz 1981. godine – „Teorija komunikativnog djelovanja“ Habermas zastupa sekularističku tezu koja bi se mogla smatrati nekom vrstom „nasljednika“ religije. Religija je shvaćena kao mehanizam društvene integracije s visoko komunikativnim i racionalnim potencijalom:

„(...) društveno-integrativne i ekspresivne funkcije koje se najprije ostvaruju u ritualnoj praksi i utiču na komunikativno djelovanje.“⁶³ (moj prevod)

Sekularizacija je na neki način „verbalizacija sakralnog“ u čijem progresu religija, kao izvor motivacije ljudskog djelovanja, gubi značajnost. Po Habermas-ovoj teoriji društvene evolucije, koja je usko vezana za Weberovu teoriju progresivnog racionaliziranja, svjetska slika religije bi bila skoro zastarjela. Moralno-praktična dimenzija religije bi se unutar Moderne izdiferencirala u sekularni funkcionalni sistem prava i morala, u kojem bi autoritet svetog uspješno bio zamijenjen opravdanim autoritarnim konsenzusom:

“Pri čemu sveti autoritet sukcesivno ustupa mjesto autoritetu koji se smatra opravdano postojećim konsenzusom.“⁶⁴ (moj prevod)

⁶² Habermas, Jürgen – Ratzinger, Jozeph: „Dijalektika sekularizacije, Dosije Beograd, Beograd 2006.

⁶³ Habermas, Jürgen: „Theorie des kommunikativen Handelns“, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1981, str. 118: „(...) sozialintegrativen und expressiven Funktionen, die zunächst von der rituellen Praxis erfüllt werden, auf das kommunikative Handeln übergehen.“

⁶⁴ Ibid str. 118: (...) wobei die Autorität des Heiligen sukzessive durch die Autirtät eines für begründet gehaltenen Konsenses ersetzt wird.“

Umjesto partikularnog sistema vjerovanja i načina djelovanja ustupio bi jedan univerzalan moral, čija bi održivost i adaptacija unutar društva bili osigurani od strane komunikativnog djelovanja diskurzivne javnosti. Drugi korak ka reorganizaciji odnosa između vjere i znanja Habermas pravi u svom govoru prigodom nagrade za „*mir njemačkog izdavača knjiga 2001.*“⁶⁵ godine.

Pozivom na empirijske spoznaje o terorističkim napadima 11. septembra 2001. godine, Habermas se distancira od svoje jake teze sekularizacije. Razlog ove je, prije svega u sporu s poznatim liberalnim filozofom Rawls-om, koji za Habermas-a govori da je pod uticajem hegelijanizma odvajajući se sklonost ka promijenjenom razumijevanju. Radi ovog prigovora, Habermas pokazuje sklonost ka promijenjenom razumijevanju modernizacije. Sekularni razum i religiozno razmišljanje su u moderni upućeni jedno na drugo. Vjera i znanje su također upućeni jedni na drugo ukoliko se radi o etičkim pitanjima unutar modernog društva. Svojim posebnim pristupom ka moralnim opravdanjima, religiozni građani javnom diskursu mogu dosta toga doprinijeti. S stanovišta metafizičkog mišljenja nažalost se ne može potvrditi da li je sekularno ili religiozno ispravno tj. neispravno.

4.1 Habermas i Foucault: teorija komunikativnog djelovanja nasuprot odnosima moći

Dva autora, čije se teorije obično suprotstavljaju tema su ovog poglavlja.

Sa *jedne* strane se javlja, u osnovi prosvjetiteljski optimistična kritička teorija, koja sugerira mogućnosti autentične komunikacije i dobrog života u kompleksnim savremenim društvima, a sa *druge* strane, kao kontrapunkt javlja se pesimistična slika društva, koje se sastoji od sveprisutnih diskursa, disciplina i mehanizama moći koji oblikuju subjekte, a mogućnosti slobode prepušta individualnim projektima samousavršavanja *estetske naravi*. Prvo gledište pripada naravno Jürgen Habermas-u, čija je teorija komunikativnog djelovanja bila inspirativna kao i teorija Michel Foucault-a kojem pripada drugo gledište.

Habermas-ova teorija komunikativnog djelovanja smještena je u njegovu sociologiju moderne, koja društvo opisuje kao dualno, kao kombinaciju svijeta života (Lebenswelt) i diferenciranih socijalnih sistema koji teže kolonizaciji svijeta života. U svijetu života nalazi se osnova za komunikativnu racionalnost, koja je nužna za društvenu ravnotežu i funkcionalnu demokratiju. Kolonizacija svijeta života pogubna je za društvenu integraciju. U tu sliku moderne Habermas smješta i svoju ideju deliberacijske demokratije koja se sastoji od komunikativnog djelovanja civilnog društva, koje treba vršiti pritisak na administracijske strukture.

⁶⁵ Habermas, Jürgen: „Glauben und Wissen“ Sonderdruck Edition Suhrkamp, Frankfurt a.M 2001.

Habermas-ova sociologija moderne izložena je u njegovom dvotomnom „Theorie des kommunikativen Handelns“ („Teoriji komunikativnog djelovanja“). U njemu Habermas, kroz egzegezu djela velikih socijalnih teoretičara – kao što su Weber, Mid, Durkheim, Marx i kritički teoretičari, Parsons, Pearce i pragmatični filozofi jezika – iznosi obuhvatnu kritičku socijalnu teoriju koja se sastoji od tri bitna elementa: komunikacijske racionalnosti, dvostupanjskog sistema svijeta života i koncepta društva „*zweistufiges Gesellschaftskonzept*“⁶⁶ („dvostepeni koncept društva) i od teorije moderne.

Osnovna ideja je da u društvenom životu postoji moment komunikacijskog djelovanja koji počiva na svijetu života, „komplementarnom pojmu“ komunikacijskom djelovanju:

„*Subjekti komunikacijskog djelovanja uzajamno se razumijevaju uvijek u horizontu nekog svijeta života.*“⁶⁷ (moj prevod)

„Neprijatelji“ svijeta života su moderna kapitalistička ekonomija i birokratizirana država, koji dovode u pitanje komunikacijske strukture svijeta života. Ironija je u tome što je racionalizacija svijeta života omogućila nastajanje i razvoj autonomnih podsistema, čiji ga vlastiti imperativi sada ugrožavaju. Pojam svijeta života koji se suprotstavlja razvoju systemske logike ne odnosi se na neko mjesto, nego na svakodnevnu komunikacijsku praksu i način međuljudskog ophođenja. Svijet života je koncept koji Habermas posuđuje od Husserl-a i Schütz-a i koji označava širok skup zajedničkih razumijevanja, običajnih vrijednosti i praksi.

Na osnovu tih zajedničkih vrijednosti i praksi svijet života identificira se s komunikacijskom racionalnošću, dok instrumentalna racionalnost definira logiku sistema. On uključuje neka povijesna i kulturna predrazumijevanja i intuitivno znanje, različite tipove jezičnog djelovanja, koje Habermas izvodi na osnovi pragmatične filozofije jezika, u kojima se u razgovoru nude i prihvataju razlozi, ukratko sve ono što obuhvata međuljudska komunikacijska praksa, koji se odvija u jeziku, kao mediju razumijevanja „*Lebenswelt*“⁶⁸ (svijeta života). *Lebenswelt* je mjesto uzajamne komunikacije subjekata, koji se mogu međusobno razumjeti i prihvatiti zajedničke razloge za djelovanje.

Habermas nema pozitivistički pojam socijalne teorije koja utvrđuje zakonitosti postojećega. Njegova socijalna teorija sadrži kritičku dimenziju. Habermas u djelu „Theorie des kommunikativen Handelns“ (Teorija komunikativnog djelovanja) nudi „*normativne temelje jedne kritičke socijalne teorije*“⁶⁹ koja bi trebala pomoći pri uspostavljanju slobode subjekata,

⁶⁶ Habermas, Jürgen: „Theorie des kommunikativen Handelns“ Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1981.

⁶⁷ Ibid str. 107: „An dieser Stelle kann ich den Begriff der Lebenswelt zunächst als Korrelat zu Verständigungsprozessen einführen. Kommunikativ handelnde Subjekte verständigen sich stets im Horizont einer Lebenswelt.“

⁶⁸ Ibid str. 142

⁶⁹ Ibid str. 583: „Mit der vorliegenden Untersuchung will ich in eine Theorie des kommunikativen Handelns einführen, die die normativen Grundlagen einer kritischen Gesellschaftstheorie aufklärt.“

nasuprot imperativa koristi monetarizaciju i birokratizaciju Moderne koji deformiraju Lebenswelt, stanjujući njegove etičke i komunikacijske prakse.

Harry Dahms ovako tumači bit kritičke teorije društva:

“Moguće je napraviti slijedeću distinkciju: dok sociološka teorija daje opće okvire i alate razumijevanja, a socijalna teorija nudi povijesno-deskriptivna objašnjenja pojedinih socijalnih epoha, kritička teorija nastoji se kritičkim pristupom odmaknuti od ideologije koju prve dvije često implicitno produciraju.”⁷⁰ (moj prevod)

Habermas smatra da treba jačati komunikacijsku racionalnost i demokratiju kako bi se kontroliralo i integriralo društvo koje ugrožava centripetalna logika instrumentalne racionalnosti pojedinih društvenih sustava koja također karakterizira evropsko društvo. U tom smislu, treba inzistirati na uspostavi tzv. *idealne govorne situacije*, koja pomaže oslobađanju komunikacijskog djelovanja (Freisetzung des kommunikativen Handelns). Idealna govorna situacija je procedura u kojoj svi subjekti mogu slobodno iznositi svoje razloga i shvaćanja, neograničeni pritiscima moći ili ekonomske nužnosti. U prosvjetiteljskoj idealnoj govornoj situaciji pobjeđuje samo snaga boljeg argumenta. Ona je kontra-faktički ideal univerzalne socijalne kritike koja je jednako primjenjiva na mikrosocijalnu, intersubjektivnu komunikaciju i na šire društveno-političke aranžmane.

Habermas-ova perspektiva, na osnovi socijalne teorije moderne, nudi kritički model. Ona se ograđuje od Weberove javne uprave, koju instrumentalna racionalnost otuđuje od zajedničkih komunikacijskih praksi građana. Reforma uprave, koju neki zahtijevaju, čak ide u suprotnom smjeru, prema kolonizaciji uprave deliberacijskim praksama u kojima komunikacijska racionalnost zamjenjuje instrumentalnu. Pritom Habermas-ova karakterizacija je javne uprave. Habermas-ovo viđenje Moderne je u izrazitom kontrastu s Foucault-ovim pesimističnim analizama. One se iz Habermas-ove perspektive čine iracionalističkima i u svojim političkim implikacijama konzervativnima, ali ih nipošto ne treba zanemariti i to zato što mogu pomoći u razumijevanju teškoća integracije EU i evropskog društva.

Kao izrazito plodan autor, Foucault je, unatoč preuranjenoj smrti, ponudio brojne originalne i prilično uticajne analize pojedinih tema i problema modernih društava, koje se najčešće bave razdobljem od tzv. *age classique* (16-18. stoljeće) do danas.

Istraživao je konstrukciju pojma ludila u zapadnoj civilizaciji i diskurs psihijatrije, insistirajući da se mentalne bolesti moraju tumačiti u društvenom kontekstu, diskurs društvenih i humanističkih znanosti, kazneni sustav modernih društava i druge teme. Uz partikularne analize, Foucault je ponudio nekoliko općih uvida koji su zanimljivi teorijskoj

⁷⁰ Dahms, Harry: “Theory in Weberian Marxism: Pattern of critical Social theory in Lukacz and Habermas” Sociological theory 1997. str. 203

podlozi. Najprije, Foucault napada subjektivnost u ranijem, strukturalističkom djelu iz 1966. godine „Riječ i stvari“, u kojem analizira kako znanjem u pojedinim epohama upravljaju transdisciplinarne „*episteme*“⁷¹. Prema Foucault-u, epistemičke strukture u različitim razdobljima oblikuju diskurse. U svakoj se epohi pojavljuje jedan dominantni manevar potrage za znanjem: potraga za sličnostima i razlikama u renesansi, tablice odnosa u klasičnom dobu, po modelu *taxinomia universalis* i sistema binomne nomenklature koji je Karl Lin razvio u biologiji, analogiji i sukcesiji u 19. stoljeću, te razlikovanje površine i dubine u savremenijim disciplinama, poput strukturalističke antropologije i psihoanalize.

Radikalnu različitost epistema, Foucault uvodno ilustrira Borges-ovom pričom o kineskoj enciklopediji u kojoj se životinje klasificiraju na prilično bizaran način, primjerice, kao balzamirane, one koje su razbile vrč ili one koje pripadaju caru. Epohalni se epistemi Foucault-u retrospektivno pokazuju kao različiti povijesni slojevi u arheološkom iskopavanju, pa je svoje istraživanje metaforički nazvao arheologijom znanja. Kasnijim zaokretom prema analizama moći, Foucault je zamijenio pojam arheologije Nietzsche-om inspiriranim pojmom genealogije. S obzirom na to da ti

„*kodovi kulture, sheme percepcije, vrednovanja, hijerarhije*“⁷²

prethode pojedincu, Foucault to u konačnici navodi na skeptičan zaključak o nepostojanju čovjeka kao subjekta.

„*Čovjek misli ono što ne misli, njime upravlja jezik koji se tisućljećima oblikovao bez njega.*“⁷³

Uz opšte epistemičke strukture koje oblikuju znanje, kasnije analize Foucault-a usmjeravaju se na to kako u savremenim društvima djeluju brojne disciplinarnе institucije, poput korporacija, škola, klinika, zatvora, kroz koja se disciplinarnim pravilima oblikuju subjekti. U tom je žanru mjerodavna knjiga Foucault-a „Nadzor i kazna“, u kojoj pokušava pokazati kako su se suvremene disciplinarnе tehnike od brutalnog retribucijskog kažnjavanja tijela usmjerile na efikasnije oblikovanje duše subjekta u obliku suptilnijih načina nadzora, kontrole i preodgoja. U njoj Foucault opisuje kako subjekti nastaju kao učinak podčinjavanja različitim tehnikama i disciplinama i kako je u konačnici njihova duša „*učinak potčinjavanja*“⁷⁴ tim tehnikama. Iako se relevantnost njegove konkretne analize zatvorskog sistema za stvarni svijet zatvora, barem onaj u savremenim neoliberalnim društvima, može opravdano dovesti u pitanje, efektna je metafora za sveprisutni nadzor u savremenim društvima.

⁷¹ Foucault, Michel: „Riječi i stvari: arheologija humanističkih znanosti“, Golden Marketing, Zagreb 2002.

⁷² Ibid str. 16

⁷³ Ibid str. 348

⁷⁴ Foucault, Michel: „Nadzor i kazna: Rađanje zatvora“, Informator i Fakultet političkih znanosti, Zagreb 1994. str. 39

Uz skepsu spram autonomije subjekta, možda je još važniji drugi Foucault-ov teorijski upliv i njegovo određenje moći iz prve sveske „Historije seksualnosti“. Ono je nešto egalitarnije i više mikrosociološki orijentirano, jer prikazuje moć kao stalnu, otvorenu borbu subjekata u različitim sferama društva, u kojoj postoji mogućnost otpora, pa čak i emancipacije. Moć za Foucault-a, naime, nije ni grupa institucija, ni sustav općih pravila koja zahtijevaju poslušnost, ni opće pokoravanje jedne grupe drugoj, nego kompleksna strateška situacija u društvu.

Ona nije vezana za pojedine subjekte ili grupe, nego se konstituira u beskrajnim sučeljavanjima i strategijama subjekata u lokalnim odnosima:

“Moć je sveprisutna jer dolazi od svuda.”⁷⁵

Pojmom moći koji je neodvojiv od pojma znanja, dolazimo do ideje povezanosti znanja i moći u pojmu diskursa.

Kako Foucault tvrdi u „Nadzor i kazna“, moć nije ogoljena i brutalna, ona je zbog efikasnosti povezana sa znanjem. Iz stalnih borbi za moć proizilazi znanje, a subjekti i objekti znanja sastavni su dio tih borbi:

“Moć proizvodi znanje.”⁷⁶

Po njemu, nema odnosa moći bez polja znanja, ni polja znanja bez odnosa moći. Moć je spojena s različitim disciplinama, što je sasvim očito u disciplinama poput kriminalistike i psihijatrije, a možda nešto manje očito u društvenim naukama. U pogledu kritičke ocjene, za izložene, međusobno povezane Foucault-ove perspektive moći i epistemičkog i diskurzivnog oblikovanja subjekata, načelno vrijedi slično što i za Derrida-u i Baudrillard-a, kako i kritičke teorije tog tipa uopšte, koje površno opisuju neke odnose kao odnose moći, zablude, manipulacije, diskurzivnog oblikovanja i slično. Prakse koje one tako etiketiraju svakako nisu samo odnosi moći, nego imaju određena opravdanja u smislu unutrašnjih pravila i razumijevanja, pa ih se *a priori* ne može ni prihvatiti ni odbaciti.

4.2. Diskurs o terorizmu

Teroristički napadi 11. septembra 2001. godine i snimke medija srušenih tornjeva Svjetskog trgovačkog centra u New York-u izazvali su svjetski diskurs o terorizmu i medijima. Mnogi mislioci su dali svoje mišljenje o napadima 11. septembra. Francuski filozof Jean Baudrillard objavio je 2002. godine knjigu „Duh terorizma“ a sociolog i pisac Klaus

⁷⁵ Ibid str. 92-93

⁷⁶ Ibid str. 27

Theweleit analizirao je u djelu „Der Knall“ najvažnije članke o napadima, od kojih su i *Jean Baudrillard*, *Susan Sontag*, *Slavoj Žižek* i *Peter Sloterdijk*.⁷⁷

Prvih mjeseci nakon napada, italijanska filozofkinja Giovanna Borradori obavila je o toj temi mnogo intervjua s poznatim evropskim filozofima, Jürgen Habermas-om i Jaques Derrida-om. Borradori ih je u kontekstu terorizma pitala o temama kao što su kosmopolitika, globalizacija i uloga Evrope. Ovi razgovori objavljeni su 2003. godine kao knjiga pod nazivom „Philosophie in Zeiten des Terrors“ („Filozofija u vrijeme terora“). Derrida u ovom djelu detaljno analizira pojam terorizma. Pokušava prikazati poziciju medija unutar ovog pojma te suočiti se s pitanjem njegovog različitog shvatanja ovog pojma.

Derrida na početku razgovora s Borradori naglašava da napad 11. septembra predstavlja „faith date“ (nešto što označava datum, datum u historiji) te da se ovako nešto prvi i zadnji put desilo u arhivi univerzalnog kalendara:

„kao događaj koj se ne može tako lako izbrisati iz opšteg arhiva univerzalnog kalendara - jednog pretpostavljenog univerzalnog kalendara.“⁷⁸ (moj prevod)

Derrida upozorava na verbalno značenje ovog pojma, te objašnjava šta se uopšte pod njim podrazumijeva. Naprosto, ne postoji tačan naziv za to što se desilo. Dalje analizira pojam „događaj“ (Ereignis) i naziva ga „podvaljenim događajem“ (unterstelltes Ereignis). S druge strane, Jean Baudrillard ima drugačije mišljenje. On smatra da je ovaj događaj vremenska tačka u kojoj nisu postojala dešavanja:

„Atentat na Svjetski trgovački centar u New York-u jeste događaj svih događaja, majka svih događaja koji ujedinjuje sve nepostojeće i postojeće događaje.“⁷⁹ (moj prevod)

Derrida zahtijeva da se velika pažnja prida pojmu „događaj“ i suprotno njemu kao primjer razlikovanja pojma „Ereignis“ (događaj) stavlja pojam „Enteignis“ (otuđivanje). Derrida se s jedne strane slaže s tim što se dogodilo 11. septembra i smatra taj događaj nezamislivim, s druge strane kao „major event“ (glavni događaj), te dovodi u pitanje:

„...da se broj mrtvih ne broji na isti način na svakoj strani svijeta.“⁸⁰ (moj prevod)

⁷⁷ Theweleit, Klaus: „Der Knall, 11. September, das Verschwinden der Realität und ein Kriegsmodell“ Ström Verlag, Frankfurt a.M, 2002.

⁷⁸ Habermas, Jürgen; Derrida, Jaques; Borradori, Giovanna: „Philosophie in Zeiten des Terrors“, Philo&Philo Fine Arts, Berlin/Wien, 2004. str. 117: „(...) als unauslöliches Ereignis im allgemeinen Archiv des universellen Kalenders – eines unterstellt universellen Kalenders.“

⁷⁹ Baudrillard, Jean: „Der Geist des Terrorismus“, Passagen Verlag, Wien 2002., str. 11: „Mit dem Attentat auf das World Trade Center in New York haben wir es sogar mit einem absoluten Ereignis zu tun, mit der „Mutter“ aller Ereignisse, mit einem Ereignis, das alle nie stattgefundenen Ereignisse in sich vereint.“

⁸⁰ Habermas, Jürgen; Derrida, Jaques; Borradori, Giovanna: „Philosophie in Zeiten des Terrors“, Philo&Philo Fine Arts, Berlin/Wien, 2004. str. 125: „(...)Sie wissen gut, dass man die Toten nicht an allen Enden der Welt gleich zählt.“

Pojam „terorizam“ je nastao od pojma „terreur“ u kasno doba Francuske revolucije. Giovanna Borradori tvrdi da se teror koristio u ime suverene države protiv unutrašnjeg neprijatelja te da je postao glavni fokus Derrida-inog razmatranja.

“Upravo na taj autoimunitarni elemenat se treba ukazati, kojeg je Derrida ovdje stvorio kao osnovni predmet njegovog razmišljanja.”⁸¹ (moj prevod)

Napadi 11. septembra su za Derrida-u izraz jednog „auto-imunitarnog procesa“. Riječ je o procesu u kojem postoji organizam koji svoju zaštitu pokušava uništiti, kako bi se suprotstavio sopstvenom imunitetu:

“Da živ organizam radi ka tome, sopstvenu zaštitu da uništi i da se imunizira od sopstvenog imuniteta.”⁸² (moj prevod)

Derrida ovaj proces dijeli u tri etape.

U *prvoj* etapi, za vrijeme Hladnog rata, Zapad je u Afganistanu podučavao militantne islamiste najmodernijom tehnikom ratovanja koji su se sada okrenuli protiv Zapada.

Druga etapa označena je pobjedom Amerike u Hladnom ratu. Ne postoji geopolitička ravnoteža te se gubi kontrola nad nuklearnim oružjem. Riječ je o anonimnim snagama, koje posjeduju ekonomske resurse, visoko razvijenu tehnologiju, te ih upotrebljuju kao samoubilački akt protiv Amerike koja igra ulogu zaštitara i čuvara svjetskog mira. Pogođeni ciljevi su mjesta ekonomske moći te političkog i vojnog predstavnštva nacije.

Treća etapa oblikovana je reakcijama na napade 11. septembra i izjavom „war on terrorism“ – rata s ciljem uništavanja zla. Ovim se pokreće proces nove mobilizacije nasilja: sila prouzrokuje protusilu. Derrida to naziva „Teufelskreis der Verdrängung“ (Đavolski krug potiskivanja). Budućnost izgleda kao nejasna prijetnja i trauma koja se nanovo ponavlja.

U tumačenju pojma „terror“, Derrida dovodi u pitanje razliku između rata i terorizma i naziva je „unterstellte Differenz“ (pretpostavljena diferencija) što važi za pojmove nacionalnog i međunarodnog terorizma kao i nedržavnog i državnog terorizma. Ratovi su inficirani terorizmom zbog velikog straha ljudi od sukoba. Na teoretskoj bazi ova dva pojma se ne razlikuju ali se u pravnoj definiciji terorizma nalazi razlika između civilnog i militarnog. Razlike postaju još komplikovanije, kada se terorista shvati kao borac za slobodu, kasnije kao kriminalac. Gdje se nalazi granica između terorizma i legitimne borbe?

Derrida u kontekstu konflikta započinje da analizira značenje religije i navodi dvije političke teologije koje se očigledno suprotstavljaju: Kršćanstvo i Islam. Arapsko-islamski svijet nije homogena cjelina te je također ugrožen od terorizma:

⁸¹ Ibid str. 197: „(...) genau auf das autoimmunitäre Element zu verweisen, dass Derrida zum Gegenstand seines Nachdenkens gemacht hat.“

⁸² Ibid str. 127: (...) lebendiger Organismus daran arbeitet, seinen eigenen Schutz zu zerstören, sich selbst gegen die „eigene“ Immunität zu immunisieren.“

„Što se u kontekstu 11. septembra označava kao teroristi nisu „drugi“, oni „drugi“ koje mi „zapadni“ ne razumijemo. Pojam terorizam, tehniku i politiku terorizma je Zapad sam otkrio.“⁸³ (moj prevod)

Koja je razlika između riječi „teror“ i „strah“? Teror je nasilni prodor u sferu drugoga:

„Da li se terorizam sprovodi samo ubijanjem? Nije li moguće terorizirati nekoga bez ubijanja?“⁸⁴ (moj prevod)

Derrida definiciju terorizma proširuje na definiciju strukturalnog terora, kao što su: glad, nedovoljna medicinska pomoć, sida. Derrida, također teror svodi na eksploataciju radom, sidom u Africi, pothranjenost te socijalne i ekonomske nejednakosti, ekološka pustoš, epidemije:

“Sve situacije strukturalnih ili društvenih ili nacionalnih ugnjetavanja proizvode teror koji se nikad naravno ne smatra kao takvim (koji je također organiziran i institucionaliziran) a od kojeg sve situacije zavise. Pri tome ti koji terorističke akcije organiziraju i koji profitiraju nikad ne bivaju tretirani kao teroristi.“⁸⁵ (moj prevod)

Svjetski poredak na svim nivoima, ekonomskim, tehničkim, militarnim te medijskim od kraja Hladnog rata je pod kontrolom Sjedinjenih Američkih Država.

Značenje „terora“ je suviše usko određena pa se diskurs u prvoj liniji odvija kroz tehničko-ekonomsku moć *medija*. Derrida spominje javno mnijenje, medije, retoriku političara i odgovornih lica koji su konstituirali norme vladajućeg sistema. Uobičajeni diskurs unutar medija i oficijelna retorika političara relativno lako su shvatili značenje pojma kao što su rat, nacionalni i međunarodni terorizam. Teror uvijek stvara uticaj, bio on svjestan ili nesvjestan te se širi putem medija. Ovi medijski produkti, po Derrida-i, ulaze u kontekst pojma terorizma. Sprovođenjem globalizacije, Derrida govori o medijima te smatra da manje od 5% stanovništva ima pristup internetu. TV je sredstvo za siromašnu populaciju kako bi učestvovali u „predstavama“ drugih:

“Imati udjela na bezobraznoj predstavi bogaćenja drugih.“⁸⁶ (moj prevod)

⁸³ Ibid str. 153: „Was man im Kontext des 11. September 2001 als Terroristen bezeichnet, sind nicht „die Anderen“, die absolut Anderen, die wir „Westlichen“ nicht mehr verstehen. Der Westen selbst habe das Wort, die Technik und auch die „Politik“ des Terrorismus erfunden.“

⁸⁴ Ibid str. 144: „Wirkt der Terrorismus nur durch den Tod? Kann man nicht terrorisieren, ohne zu töten? Und heisst töten notwendigerweise: umbringen? Nicht auch „sterben lassen“?, „nicht wissen wollen, dass man sterben lässt.“

⁸⁵ Ibid str. 150: „Alle Situationen struktureller gesellschaftlicher oder nationaler Unterdrückung erzeugen einen Terror, der nie natürlich ist (der also organisiert, institutionell ist) und von dem sie abhängig sind, ohne dass diejenigen, die davon profitieren, terroristische Handlungen organisieren müssen oder je als Terroristen behandelt werden.“

⁸⁶ Ibid str. 162: „(...) um am unverschämten Schauspiel der Bereicherung der anderen teilzunehmen.“

Za razliku od od Derrida-e, Habermas razlikuje tri vrste terorizma i to prema političkim perspektivama i ciljevima terorističkog djelovanja. Prema Habermas-u tradicionalna vrsta terorizma je „*Guerillakampf*“⁸⁷ (gerilska borba) koji nasumice uništava živote.

Druga vrsta terorizma je moderna varijanta tradicionalne gerilske borbe. Habermas ovu vrstu terorizma naziva „*paramilitärischer Partisanenkampf*“⁸⁸ (paravojna partizanska borba), kao što je to bio slučaj čečenske borbe za nezavisnost.

Treća vrsta terorizma se razlikuje od prva dva modela na taj način, jer nosi u sebi „*anarchistische Züge einer ohnmächtigen Revolte*.“⁸⁹ (anarhistički tok jednog bezumnog revolta.) (moj prevod)

Habermas teror smatra kao osvrt na politički zločin (das politische Verbrechen) – reakcija Sjedinjenih Američkih Država na napade 11. septembra 2001. godine i dilema međunarodne zajednice ustvari su uspjeh terorističkih grupa. Za Habermas-a je srž političkog zločina u tome, da jedna „smetnja“ unutar jedne demokratske države dovodi u nepriliku cijelu međunarodnu zajednicu. Iako teroristički napadi na World Trade Center jesu kriminalnog karaktera, oni se ne smatraju, sa Američke strane, kao objava rata u tehničkom smislu. Habermas kritikuje pojam „*Krieg gegen den Terrorismus*“⁹⁰ (rat protiv terorizma) za koji se Zapad odlučio i smatra da je to velika greška, jer uobičajeni politički zločinci postaju ratni protivnici, te je rat protiv jedne „nedodirljive“ mreže nemoguća misija.

4.3 Habermas i pitanje univerzalnog važnenja ljudskih prava

Pojam „legitimacija“ ima ključnu ulogu u pravnoj filozofiji Jürgen Habermas-a. S jedne strane je odnos legitimacije i demokratske ustavne države. Postavlja se pitanje, ako je Habermas-u uzor demokratija zapadnih zemalja, kako je moguće da se u tom kontekstu bazira na centralno pitanje univerzalne važnosti ljudskih prava? Odgovor na ovo pitanje ćemo naći u toku ovog odjeljka.

Habermas ne počinje s pitanjem kako se suština ljudskih prava unutar različitih političkih i pravnih odnosa može upotrijebiti, već obrnuto, koji su proceduralni uslovi mogućeg pravnog i društvenog poretka koji može garantovati i sprovesti ljudska prava.

Glavna teza moderne države za Habermas-a je poredak:

⁸⁷ Ibid str. 59.

⁸⁸ Ibid str. 59.

⁸⁹ Ibid str. 59

⁹⁰ Ibid str. 59: „Kriegsführung gegen ein territorial ungreifbares Netz ist unmöglich.“

„koi se odlikuje državnom organizacijskom silom koja ovu silu formira u obliku prava.“⁹¹
(moj prevod)

Politički poredak može biti legitiman ukoliko se tom poretku pridoda važeće legitimno pravo koje se mora podudarati s pravom na dostojno priznavanje. Habermas pod legitimacijom podrazumijeva:

„(...) javna obrazloženja i konstrukcije koji trebaju da uvažavaju zahtjev za dostojnim priznavanjem.“⁹² (moj prevod)

Za moderni pravni poredak bitna su dva elementa: razdvajanja prava i morala te uspostava prava u obliku subjektivnog prava. Unutar pozitivnog prava nijedna individua nije dužna da opravdava svoja djela. Habermas se oslanja na Hobbes-a i kaže:

“sve je dozvoljeno što nije jasno zabranjeno.“⁹³ (moj prevod)

Za naše promatranje pitanja univerzalnih ljudskih prava bitne su dvije tačke: prije svega, kritika PRIMATA (pojedinih) prava interesnih grupa te određivanje autonomnog subjekta kao „pravnog lica“ i člana „pravne zajednice“:

“Moralni univerzum koji se dopunjava u društvenom prostoru kao i u historijskom vremenu ograničeno, proteže se u svakom slučaju na sve prirodne osobe koje postoje u njihovoj životno-historijskoj kompleksnosti. Nasuprot tome, nekog pripadnika neke zajednice integritet u prostoru i vremenu kao i lokalizirana ustavna zajednica štiti samo ukoliko zajednica prihvata ovaj dati status kao nosioca subjektivnih prava.“⁹⁴ (moj prevod)

Da bi smo mogli dalje analizirati ovu tezu, moramo se posvetiti Habermas-ovom centralnom paru pojmova, a to su: „*privaten und öffentlichen Autonomie*.“⁹⁵ (“Privatne i javne autonomije”).

Privatnu autonomiju Habermas definiše kao:

“Prostor za aktivno ostvarivanje njenih građanskih (ovdje shvaćeno kao privatnih osoba) ličnih životnih planova.“⁹⁶

Pravni poredak je samo legitiman ukoliko, on kao takav, prihvata obje autonomije.

⁹¹ Habermas, Jürgen: “Zur Legitimation durch Menschenrechte” In: Habermas, Jürgen: Die Postnationale Konstellation, Frankfurt a.M. 1998, Suhrkamp str. 170: “die sich durch staatliche Organisationsgewalt auszeichnet, dass dieses Gewalt in der Form des Rechts konstituiert ist.“

⁹² Ibid str. 171: „(...) alle öffentlichen Begründungen und Konstruktionen, die diesen Anspruch auf Anerkennungswürdigkeit einlösen sollen.“

⁹³ Ibid str. 171: „dass alles erlaubt ist, was nicht explizit verboten ist.“

⁹⁴ Ibid str. 172: „Das moralische Universum, das im sozialen Raum und in der historischen Zeit gleichsam eingegrenzt ist, erstreckt sich auf alle natürlichen Personen in ihrer lebensgeschichtlichen Komplexität. Demgegenüber schützt einen in Raum und Zeit jeweils lokalisierte Rechtsgemeinschaft die Integrität ihrer Angehörigen nur insoweit, wie diese den artifiziell erzeugten Status von Trägern subjektiver Rechte einnehmen.“

⁹⁵ Ibid str. 176

⁹⁶ Ibid str. 174: „Handlungsspielräume für die Verfolgung ihrer (der Bürgerinnen, hier verstanden als „Privatleute“) persönlichen Lebenspläne.“

Legitimitet postoji samo ukoliko privatna i javna (građanska) autonomija jednako postoji. Habermas tvrdi da između ova dva aspekta moderne teorije legitimiteta uvijek nastaju kontroverze:

“Ali politička teorija nije nikad bila u stanju realno da sublimira napetost između narodne suverenosti i ljudskih prava, između "slobode Stare" i "slobode Moderne.”⁹⁷ (moj prevod)

Ukorijenjeni republikanizam daje prednost političkoj participaciji. S druge strane, Lock-ov liberalizam shvata temeljna subjektivna prava na slobodu kao nedodirljive komponente. Habermas-ov glavni argument predstavlja pokušaj posredovanja između ove dvije pozicije, kako bi pokazao da ni liberalna temeljna prava bez suvereniteta naroda, ni demokratije bez osiguranog subjektivnog prava na slobodu ne mogu istinski postojati. Kako bi formulirao ovakvu tezu, Habermas u centar njegovih posmatranja postavlja pitanja koja se odnose na to: *„Koja osnovna prava, slobodni i jednaki građani moraju poštovati ukoliko žele legitimno urediti zajednički život?”⁹⁸ (moj prevod)*

Glavno pitanje jeste ipak, koju vrstu legitimiteta, pravni poredak treba da zahtijeva?

U njemu treba biti osigurana demokratska procedura, kao i stvaranje zajedničke političke volje:

„Ako su ovakvi diskursi mjesto gdje se razumna politička volja stvara onda moramo reći da se pretpostavka o legitimnim rezultatima, koja obrazlaže demokratski proces, oslanja na komunikativan argument: da bi se stvorila volja političkog zakonodavca koja je građanski legitimna, potrebne forme komuniciranja moraju biti sa svoje strane ustavno institucionalizirane.”⁹⁹ (moj prevod)

„Interna veza između ljudskih prava i suvereniteta naroda koja se traži sastoji se onda u tome da ljudska prava institucionaliziraju komunikacione uslove za umno političko obrazovanje volje.”¹⁰⁰

Čini se da ova argumentacija važi samo za ona temeljna prava koja osiguravaju postojanje javne autonomije. Također, ona ne mogu ujedno i osigurati postojanje klasičnih prava slobode. Zbog toga Habermas svoju tezu proširuje i analizira:

⁹⁷ Ibidem. str. 174: „Allerdings hat die politische Theorie die Spannung zwischen Volkssouveränität und Menschenrechten, zwischen der „Freiheit der Alten“ und der „Freiheit der Modernen“, nicht ernstlich zum Ausgleich bringen können.“

⁹⁸ Ibid str. 175: „Welche grundlegenden Rechte müssen sich freie und gleiche Bürger, wenn sie ihr Zusammenleben mit Mitteln des positiven Rechts legitim regeln wollen, gegenseitig einräumen?“

⁹⁹ Ibid str. 175: „Wenn nun solche Diskurse (...) der Ort sind, an dem sich ein vernünftiger politischer Wille bilden kann, muss sich die Vermutung auf legitime Ergebnisse, die das demokratische Verfahren begründen soll, letztlich auf ein kommunikatives Arrangement stützen: Die für eine vernünftige – und daher legitimitätsverbürgende Willensbildung des politischen Gesetzgebers notwendigen Kommunikationsformen müssen ihrerseits rechtlich institutionalisiert werden.“

¹⁰⁰ Ibid str. 175: „Der gesuchte interne Zusammenhang zwischen Menschenrechten und Volkssouveränität besteht dann darin, dass die Menschenrechte die Kommunikationsbedingungen für eine vernünftige politische Willensbildung institutionalisieren.“

„Medijum preko kojeg građanke obavljaju političku autonomiju.“¹⁰¹

Medijum je za Habermas-a takozvani „Rechtskode“ koji je potreban za stvaranje pravnih lica koja postaju „nosioci“ subjektivnih prava.

Za osiguranje privatnih i javnih autonomija potrebna su prava slobode. Kao i prava koja imaju jednak učinak u demokratskim procedurama.

Demokratija bez ljudskih prava je za Habermas-a nezamisliva isto kao i uspješno sprovođenje prava van legitimnog pravnog poretka demokratske ustavne države, što je svakako veoma bitno za razumijevanje Habermas-ove teorije demokratije.

Habermas tvrdi da današnji globalni razvitak – globalizacija – naprosto zahtijeva razmišljanje van granica nacionalne države te da se pitanje važnosti ljudskih prava ponovno mora formirati. Kako zamisliti globalno priznanje i sprovođenje ljudskih prava? Habermas predlaže sljedeće alternative.

S *jedne* strane, moguće je zamisliti razvoj već postojećih nacionalnih država u demokratski pravne države. Uz to, iako treba omogućiti svakom pojedincu da sam bira svoju nacionalnost, ipak sam Habermas priznaje da smo svi daleko od tog cilja:

“Od ovog cilja smo daleko udaljeni.“¹⁰² (moj prevod)

Naravno da bi navedena teza bila idealna za ljudska prava, prije svega ukoliko bi bila u uskoj vezi s specifičnom reformom organizacije te se globalno etablirala.

S *druge* strane, Habermas predlaže odgovor na pitanje, kako uspostaviti važenje st ljudskih prava u globalnom svijetu: *“Alternativna bi postojala ukoliko bi svako kao svjetski građanin okusio stvarnost ljudskih prava.“¹⁰³ (moj prevod)*

Habermas ukazuje na član 28 Deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija kako bi reformulisao proklamaciju ovog dokumenta:

„Treba uspostaviti globalni poredak u kojem će se realizirati navedena prava i slobode.“¹⁰⁴ (moj prevod)

Uprkos svim preprekama, Habermas naglašava zadovoljavajući razvitak i sprovođenje ljudskih prava i smatra da bi se ljudska prava još više mogla učvrstiti i ojačati slabljenjem nacionalne države kao glavnog aktera u svjetskoj politici.

Činjenica je da skoro sve države ljudska prava Ujedinjenih nacija i poštuju, sadržaj i stepen ljudskih prava je i dalje kontroverzan:

„...u upitni su kao i prije opšte važenje, sadržaj i hijerarhija ljudskih prava.“¹⁰⁵ (moj prevod)

¹⁰¹ Ibid str. 176: “Medium über das sie (die Bürgerinnen) ihre politische Autonomie ausüben.“

¹⁰² Ibid str. 178: “Von diesem Ziel sind wir offensichtlich weit entfernt.“

¹⁰³ Ibid str. 178: “Eine Alternative könnte darin bestehen, dass jeder unmittelbar, nämlich als Weltbürger, in den effektiven Genuss der Menschenrechte gelangt.“

¹⁰⁴ Ibid str. 178: “Zu erstreben sei eine globale Ordnung, in der die in dieser Erklärung festgelegten Rechte und Freiheiten vollständig realisiert werden.“

Kritična tačka nalazi se u pitanju:

„...da li pod pretpostavkama drugih kultura, nastali oblik političke legitimacije može imati smisao.“¹⁰⁶ (moj prevod)

Na ovakve argumente ne nailazimo slučajno kod zapadnih intelektualaca.

Prema Habermas-u, postoje dva razloga odbijanja mogućeg univerzalnog važenja ljudskih prava: „vernunftkritisch“ (umno-kritički) i „machtkritisch“ (kritički po moći).

Prva varijanta vuče korijene od Martin Heidegger-a, koji je bio ubijeđen, da su ljudska prava izraz specifičnog platonskog tumačenja uma. Iz ove teze, za Heidegger-a nastaje nemogućnost pronalaska diferencija između različitih kultura i tradicija.

Druga varijanta je to:

„(...)što se skriva iza univerzalnih pravnih zahtjeva partikularne odluke određenog kolektiva.“¹⁰⁷ (moj prevod)

Uzrok parcijalnog prihvatanja ljudskih prava vodi nas drugim i bitnom argumentu Habermas-a. Riječ je o „izazovu Moderne“¹⁰⁸ koja je dominirala poviješću Evrope. Takvi izazovi zahtijevaju adekvatnu reakciju, pa se ljudska prava uzimaju kao odgovor na socijalne, političke i religiozne uticaje. Tako Habermas dolazi do interesantnog zaključka, tj.:

“Postojanje ljudskih prava može se pripisati manje posebnim kulturalnim pozadinama akcidentalne civilizacije a više pokušaju da se odgovori specifičnim izazovima moderne koja je u međuvremenu globalno rasprostranjena društvena pojava.“¹⁰⁹ (moj prevod)

5. Jürgen Habermas, savremena politička situacija i Evropsko pitanje

Habermas u osnovi prihvata postojeće političke institucije. U razvoju svoje teorije deliberacijske demokratije on polazi od teorije savremenog sistema izdiferenciranog društva. Habermas-ova teorija nije idealistički normativni standard, nego je kritička refleksija o postojećem djelovanju civilnog društva koje komunikacijski djeluje u javnoj sferi, funkcionirajući u masovnoj politici i modifikaciji odnosa na tržištu. Za Habermas-a je javnost u kojoj djeluju građani i udruge, komunikacijski prostor u kojemu je moguća neiskrivljena

¹⁰⁵ Ibid str. 178: „(...) sind allgemeine Geltung, Inhalt und Rangordnung der Menschenrechte nach wie vor umstritten.“

¹⁰⁶ Ibid str. 178-179: “(...) ob unter den Prämissen anderer Kulturen die im Westen entstandene Form der politischen Legitimation überhaupt einleuchten kann.“

¹⁰⁷ Ibid str. 180: “(...) sich hinter universalen Rechtsansprüchen regelmäßig der partikulare Durchsetzungswille eines bestimmten Kollektivs verberge.“

¹⁰⁸ Ibid str. 181

¹⁰⁹ Ibid str. 181: „(...) dass sich die Menschenrechte weniger dem besonderen kulturellen Hintergrund der abendländischen Zivilisation als dem Versuch verdanken, auf spezifische Herausforderungen einer inzwischen global ausbreiteten gesellschaftlichen Moderne zu antworten.“

komunikacija. Taj *ideal aktivne deliberacijske javnosti* za Habermas-a moguć je i transnacionalno poželjan, a Habermas ga je posebno zagovarao na evropskoj razini, ističući djelovanje evropske javnosti kao potencijalnog agensa evropskog ujedinjenja i stvaranje evropskog demosa.

Javnost kao mjesto deliberacijskog djelovanja, Habermas problematizira još u habilitacijskom radu o promjeni strukture javnosti početkom 1960-ih godina. U njemu govori o ranoj liberalnoj javnosti diskusija u kafanama i salonima, te raspravama u parlamentu, prikazujući parlament kao istinsku deliberacijsku instituciju, u kojoj su se držali promišljeni govori, vodile kritičke diskusije i oblikovala opća volja. Takva romantična slika rane prosvjetiteljske javnosti isparila je dolaskom masovne politike, masovnih stranaka i masovnih medija, koji su parlament pretvorili u brbljaonicu.

Nekadašnju građansku javnost i raspravu zamijenili su potrošačko društvo i mase koje ne diskutuju, nego se njima manipulira.

Za Habermas-a se dolaskom masovnog, za politiku nezainteresiranog elektorata, normativni pojam javnosti srozao na puko „javno mnijenje koje se podvrgava socijalnopsihološkoj analizi grupnih procesa.“¹¹⁰

Habermas-ova koncepcija deliberacijske demokratije, najtemeljitije je razrađena u njegovoj teoriji prava i politike za savremena društva u kojoj je ipak dao nešto manje kritičko viđenje savremene javnosti, nego u ranije radu o javnosti. U djelu „Faktizität und Geltung“ Habermas upozorava na probleme konstitucije deliberacijske javnosti, pozivajući se na sociologiju masovnih komunikacija i prožetost javne sfere raznim oblicima administrativne i socijalne moći, ali je kritički ton manje naglašen nego u „Strukturalnoj promjeni javnosti“.

„Faktizität und Geltung“ daje sliku društva, kao složenog procesa u kojemu se sa jedne strane politička moć pretvara u pravne norme koje ograničavaju upravnu moć, a sa druge strane komunikacijska moć javnosti ograničava upravu i disciplinira otuđene sisteme. U krajnjoj liniji, prema Habermas-ovoj teoriji diskursa:

*„načelo narodne suverenosti kaže da se sva politička moć izvodi iz komunikacijske moći građana.“*¹¹¹

Ta se komunikacijska moć ostvaruje i kristalizira u zakonima i pravima, koji reguliraju upravljanje društvom. Komunikacijsko djelovanje nastaje u racionaliziranom svijetu života, a civilno društvo je katalizator te komunikacije:

¹¹⁰ Habermas, Jürgen: „Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva“, Kultura, Beograd 1969. Str. 267

¹¹¹ Ibid str. 170

“Civilno društvo se sastoji od onih više ili manje spontano nastalih udruženja, organizacija i pokreta, koji su osjetljiviji na to kakav odjek društveni problemi imaju u privatnim sferama života, filtriraju i prenose te reakcije u pojačanom obliku u javnu sferu.”¹¹²

Civilno društvo, autonomno je u odnosu na državu i tržište. Ono osigurava da slobodnu politiku komunikaciju

“ne proguta državni aparat ili asimiliraju strukture tržišta.”¹¹³

Ustvare, deliberacijska demokratija se sastoji upravo od nesputanog djelovanja tog procesa.

Habermas-ov je koncept deliberacijske politike proceduralan, ali ne u smislu Cohen-a. Habermas smatra da se Cohen nije otesao ideje da društvom u cjelini treba deliberacijski upravljati. Taj koncept ne uvažava kompleksnost savremenih društava koju kritička teorija treba uzeti u obzir. U oblikovanju političkog poretka, Habermas se suprotstavlja dvjema krajnostima – liberalnom individualizmu i republikanizmu, kojemu naginje komprehenzivna teorija građanske deliberacije. Habermas-ova deliberacijska teorija smještena je negdje između dvije krajnosti, svakako sa jačim normativnim zahtjevima prema građanskom angažmanu nego liberalna inačica. Ustvare, komunikacijsko djelovanje sa političkim učinkom mora biti oslobođeno od prisile i odvijati se spontano. Upravo zato je Habermas-ovo rješenje u stalnom opsjedanju upravo od strane civilnog društva. Žarišta deliberacijske demokratije tako čine različiti javni forumi, socijalni pokreti i organizacije civilnog društva, poput primjerice ekoloških, feminističkih i udruga za građanska prava. Pojedine udruge i komunikacijske mreže djeluju uglavnom unutar nacionalnih država, ali habermasovci posebnu nadu polažu u globalno civilno društvo, koje bi na transnacionalnoj razini ponudilo *decentraliziranu deliberaciju angažiranih građana*. Oni ne očekuju stvaranje kosmopolitičkog demosa ili globalne zajednice, ali smatraju, primjerice, da različite udruge koje globalno djeluju i politizirani građani potrošači mogu uticati na djelovanje korporacija i tako ograničiti njihovu samovolju koja se očituje u zagađivanju okoliša ili kršenju radnih prava siromašnih radnika u zemljama Trećeg svijeta.

Moglo bi se zaključiti, kako je Habermas ponudio „meku“ proceduralnu koncepciju deliberacije koja posredno – komunikacijskim pritiskom – oblikuje upravljanje društvom i eksplicitno odbija čvrsto struktuiranu deliberaciju u svim sferama društva. Ukratko, to je koncepcija deliberacije koja je dominantna u javnim forumima medijatiziranog civilnog društva. U uvodu sam već naglasio, da Habermas ne zahtijeva reformu postojećih liberalno-demokratskih institucija. Međutim, Habermas nade polaže u komunikacijsko djelovanje

¹¹² Ibid str. 367

¹¹³ Ibid str. 269

udruga u javnoj sferi na socijalnoj razini, kojim se komunikacijska moć racionaliziranog svijeta života kanalizira prema suzbijanju štetnog djelovanja otuđene systemske logike.

Projekat „Evropska Unija“, stvaranje zajedničke valute je u mislima nekih političkih elita i građana zaista inovativan potez u savremenoj dobi konstituisanja evropskog života. Kao već ranije pomenuto, projekat Evropska Unija jeste stvaranje evropske solidarnosti, jednakosti i demokratije među evropskim državama.

Uoči trenutne krize od 2006. godine koja obuhvata tlo Evrope, sve više se pitamo, koji je uopšte razlog, da mi, kao građani Evropske unije se zaista pridržavamo jake političke unije. Ideja pacifizma, tj. zauvijek ostvariti mir na tlu Evrope je istrošena.

Habermas u eseju „Europa am Scheideweg“, kroz političko-filozofsku i institucionalnu analizu ukazuje na glavne faktore nesaglasnosti unutar evropskog političko-građanskog programa, kada su u pitanju donošenja odluka od strane skrivenih, podmuklih i nekompetentnih političkih elita:

“U međuvremenu, ekonomski razum nam otvara oči. Unutar Eurozone nedostaje politička kompetentnost za sprovođenje neophodnih mjera harmonizacije među nacionalnim privredama koje se sve više i više razdvajaju.“¹¹⁴ (moj prevod)

Politika Evropske unije nalazi se u krutom stanju kada je u pitanju političko i ekonomsko ujedinjenje. Mreža nadnacionalnih organizacija pokazuje, da unutar nacionalnih država, konstantna i održiva solidarnost između ljudskih prava i demokratije više nije toliko prisutna te da se suverenitet demokratije u cijelom svijetu ekspropriira od strane samostalnih političkih sila. Rezultat ovakve političke scene pokazuje, da je legitimitet demokratije održiv unutar nacionalnih država ali nikako na nivou političkog diskursa unutar Evropske unije. S jedne strane, pokušava se prikazati brilijantna slika evropske solidarnosti među političkim protagonistima, s druge strane jasna nekompetentnost unutar političko-ekonomskog konsenzusa.

Unutar demokratski uređenih zemalja, građani kao učesnici tog sistema, dužni su slijediti zakone koji su demokratskog karaktera. Zakoni kao takvi, služe da se građani također uključe i participiraju u političkim procesima i odlukama koje se moraju većinskom odlukom i ukoliko neophodno na profesionalnom nivou sprovesti:

“U demokratiji, građani se moraju podčiniti onim zakonima, koje su sebi ostvarili demokratskim putem. Legitimirana uloga, o participaciji građana unutar političkih odluka,

¹¹⁴ Handelsblatt [godina izdanja: 2011], Habermas, Jürgen: „Europa am Scheideweg“, Str. 3: „Inzwischen bringt die List der ökonomischen Vernunft das Thema ans Tageslicht. In der Euro-Zone fehlen die politischen Kompetenzen für eine notwendige Harmonisierung der auseinanderdriftenden nationalen Ökonomien.“
<<https://www.handelsblatt.com/politik/international/essay-europa-am-scheideweg-seite-3/4298474-3.html>>
Datum pristupa stranici: 20.11.2011.

vezana je za (ukoliko neophodno kvalificiranim) većinskim odlukama liberalnog stvaranja sopstvenog mišljenja.¹¹⁵ (moj prevod)

Važeći *Lisabonski ugovor* jasno kaže, da unutar Unije postoji ekvivalentna podjela suvereniteta unutar političkih odluka između građana i država u koju je uključen naravno i parlament. Nacionalna država je unutar sebe konstituirana rezultatom nacionalnih građana što s druge strane unutar Unije nije slučaj. Upravo zbog te činjenice, Habermas ukazuje na nesuglasnost između nacionalnih država, koje i dalje zastupaju svoj nacionalni monopol ali Evropskoj uniji ne žele dodati državni karakter, tako da građani Unije nisu ujedno i njeni državljani. Evropska unija čini jedinstveni oblik. Građani Unije zastupaju interes da sopstvene nacionalne države kao države članice i dalje zadrže ulogu sprovodnika prava i slobode što ostavlja jasnu poruku, da se građani, kao pripadnici nacionalnih država iako unutar Unije, ne oslanjaju na formaciju Evropske unije već na sopstvenu uređenu formaciju unutar nacionalne države.

Kako je Evropska unija dosada bila u rukama političkih elita još uvijek postoji opasna zona kada je u pitanju učešće građana u Evropskom parlamentu? Dakle, kao što je već ranije rečeno, građani nemaju nikakvu participaciju unutar parlamenta i odlučivanja političkih elita. Još jedan značajan primjer daje trenutna finansijska situacija unutar Euro zone. Protagonisti u Evropskoj uniji koji od početka finansijske krize 2008. godine upravljaju konceptom jačanja industrije u Evropi suprotstavljaju se bilo kome ko je spreman da prikaže jasnu i korektnu sliku dešavanja u finansijskom svijetu Evropske unije. Kao zaključak možemo reći, da je ono što je *zaista nedostaje unutar EU jeste politička volja ka globalnom ujedinjenju*, što je deficit nepostojanja adekvatnih institucija koje bi sprovele određene odluke:

*“Nedostaje politička volja za ujedinjenje na globalnom nivou. Nedostaje volja radi nepostojanja institucija koje bi omogućile supranacionalnu volju i globalnu podršku. Zbog ovog razloga, države Eurozone moraju ovu krizu shvatiti kao šansu i nastojati ojačati svoju političku učinkost.”*¹¹⁶ (moj prevod)

Habermas tvrdi, da je Grčka kriza samo upozorenje koje stoji ispred postdemokratskog puta kojim upravljaju Angela Merkel i Nicola Sarkozy.

Novembra 25. 2011. godine, Goethe-ov institut u Parizu posjetio je jedan on najpoznatijih filozofa modernog doba, Jürgen Habermas. Rijetko je u modernom svijetu vidjeti, da se jedan

¹¹⁵ Ibid str. 2: In einer Demokratie sind Bürger einzig den Gesetzen unterworfen, die sich nach einem demokratischen Verfahren gegeben haben.“

¹¹⁶ Frankfurter Allgemeine Zeitung [godina izdanja: 2011], Habermas, Jürgen: „Rettet die Würde der Demokratie“, str. 3: „Es fehlt am politischen Willen zur globalen Einigung, weil die Institutionen fehlen, die eine supranationale Willensbildung und die globale Durchsetzung von Beschlüssen erst ermöglichen würden.“ <<http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/euro-krise-rettet-die-wuerde-der-demokratie-11517735.html>> Datum pristupa stranici: 26.11.2011

od intelektualaca toliko interesira i zalaže protiv dubinske krize Evropske unije i suočava sa stvarnošću i protagonistima evropskih političkih elita. Zaista je uzrujan i ljutit Habermas bio na konferenciji u Parizu, no smatrao je da je zaista neophodno izbaciti taj bijes iz sebe, prije svega jer se kao građanin Evrope osjeća dužnim da tako reaguje na katastrofalnu situaciju koja trenutno vlada u Evropi. Evropa se mora početi baviti projektima razvijanja i integracija a ne poteškoćama elita:

*“Dosta više! Govorim kao građanin. Radije bih sjedio kući za svojim radnim stolom, vjerujte mi. Ali ovo je suviše važno. Svi smo svjesni da se suočavamo s kritičkim odlukama. Zbog toga sam se uključio u ovu debatu. Evropski projekat ne može se više nastavljati u elitnom modusu.”*¹¹⁷ (moj prevod)

Habermas u njegovoj knjizi „Zur Verfassung Europas“ (O ustavu Evrope) govori i opisuje kako se srž naše demokratije radikalno promijenila pod uticajem krize i natjecanja na tržištu. Moć upravljanja u nama poznatim demokratijama, onakva kakva je ona trebala da bude, van kontrole je i otišla je u smjeru, može se reći ne-demokratskih tijela, kao što je to Evropsko vijeće. Kritike su žestoke te se nadovezuju na prethodni dio gdje Habermas upozorava na pogrešan put demokratije ka „post-demokratskom“ društvu. U suštini nema podudarnosti sa onim što je u Lisabonskom ugovoru preuzeto. Naime, Evropsko vijeće preuzima autoritet i ovlaštenja koja ugovorom uopšte nisu iskazana. Drugim riječima, Evropska Unija se pretvorila u jedno tijelo, kojim upravlja Evropsko vijeće te koje nameće takva pravila, da tržište upravlja državama članicama, tj. da tržište ima veoma jak uticaj na politiku država članica:

*“Nekada nakon 2008. godine, shvatio sam da je proces proširenja, integracije i demokratizacije dug proces koji je u svako vrijeme povratan, ali po prvi put u historiji Evrope mislim, da se suočavamo s demontažom demokratije. Smatrao sam da je to nemoguće. Stigli smo na raskršće.”*¹¹⁸ (moj prevod)

Politika Evropske unije se pretvorila u besramnu elitu koja se ne osjeća dužnim da građanima objasni i otkrije što se dešava u Štrazburu na tim silnim sastancima. Više se brinu o tome da li će izgubiti svoje dobro plaćene fotelje. Ono što Habermas-a najviše uzrujava jeste činjenica, da su građani Evropske unije osuđeni da budu samo posmatrači svih dešavanja. On se stavlja

¹¹⁷ Der Spiegel [godina izdanja: 2011], Habermas., Jürgen: „Der letzte Europäer“, str. 1: „Schluß jetzt!...Ich rede hier als Bürger. Ich sitze auch lieber daheim am Schreibtisch, glauben Sie mir. Aber das ist zu wichtig. Es muss doch allen klar sein, dass wir enorme Weichenstellungen vor uns haben. Deshalb bin ich engagiert in dieser Debatte. Dieses Europaprojekt kann nicht länger im Elitemodus fortgeführt werden.“
<<http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,799237,00.html>> Datum pristupa stranici: 29.11.2011.

¹¹⁸ Der Spiegel [godina izdanja: 2011], Habermas, Jürgen: Der letzte Europäer, str. 1: „Ich habe irgendwann nach 2008 verstanden, dass der Prozess der Erweiterung, Vertiefung, Demokratisierung nicht automatisch weiterläuft, dass er umkehrbar ist, dass wir tatsächlich jetzt zum ersten Mal in der Geschichte der EU einen Abbau von Demokratie erleben.“ <<http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,799237,00.html>> Datum pristupa stranici: 29.11.2011.

u poziciju građanina. Građani su historijski akteri Evropske unije a ne države i njihove vlade. Građani Evropske unije morali su dosada da vide kako se djela političara Evropske unije dešavala van granica njihovih nacionalnih država te bi sada mogli vršiti demokratski uticaj na vladu EU:

“Građani svojih država, koji su dosada morali prihvatiti premještanje odgovornosti van svojih suverenih granica, mogli bi kao građani Evrope demokratskim putem uticati na vladu koja trenutno igra svoju ulogu u svojoj zoni.”¹¹⁹ (moj prevod)

Habermas-ov stav za EU jeste, da su Evropi potrebne reforme, potrebna je iskrena vizija za jedinstvenu Evropu. Reforme ne samo u političkom sistemu nego u javnom sektoru, u identifikaciji pojedinca koji će omogućiti razvitak pozitivnog evropskog društva koji nije opterećen ciljevima nacionalnog već proevropskog karaktera.

5.1 Rast nacionalne svijesti i tiho izumiranje demokratije

Potruga za jedinstvenim evropskim identitetom i dalje traje. Obzirom na raznovrsnost vizija i planova u evropskom društvu ne izgleda da će se u skorije vrijeme pronaći zadovoljavajući i adekvatan odgovor na pitanje postojanja evropskog identiteta. Jürgen Habermas nam je pokazao da samo pitanje postojanja evropskog identiteta i nije toliko bitno. Trebamo se zapitati koji su najvažniji uslovi neophodni za stvaranje zajedničkog evropskog identiteta i da li je to uopšte moguće na kulturološki raznovrsnom prostoru.

Na posljednjim evropskim parlamentarnim izborima većinu glasova su dobili desničari, neprijateljski orijentirane stranke prema evropskoj ideji. Pobjedu „Front National“ u Francuskoj ali i „UK Independence Party“ u Velikoj Britaniji smatraju mnogi kaznom nacionalnih vladajućih stranaka i njihove politike upravljanja. Postavlja se pitanje, da li posljednji rezultati izbora prikazuju mogući povratak starim, nacionalnim vrijednostima te urušavanje ideje o evropskom zajedništvu? Da li su Evropljani ovim novim-starim izborom okrenuli leđa Evropskoj uniji i evropskom identitetu ili su građani Evrope spremni formirati jedan evropski identitet? Ova pitanja su od velike važnosti za budućnost Evropske unije i potragu za jednim, zajedničkim identitetom. Evropski izbori 2014. godine se mogu protumačiti kao želja Evropljana da budu državljani jedne nacije, a ne državljani unije. Vezano za evropski identitet je i pitanje u kojoj mjeri Evropska unija može doprinijeti

¹¹⁹ Die Zeit [godina izdanja: 2011], Habermas, Jürgen: Der letzte Europäer, Str.1: „Die Staatsbürger, die bislang akzeptieren mussten, wie die Lasten über Staatsgrenzen hinweg neu verteilt wurden, können als europäische Bürger ihren demokratischen Einfluss geltend machen gegenüber den Regierungen, die gegenwärtig in einem verfassungsmäßigen Graubereich agieren.“, <<http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,799237,00.html>> Datum pristupa stranici: 29.11.2011.

formiranju istog. Koje su dodatne reforme neophodne ali i korisne? Koju ulogu igra Euro u formiranju evropskog identiteta? Tema Evropskog identiteta krije mnoga pitanja na koja još nije pronađen odgovor, a na koja bi nauka trebala dati odgovor. Glavni cilj je empirijsko ali i teoretsko tumačenje modela evropskog identiteta.

Ideja zajedničke, jedinstvene Evrope se suočava sa do sada najvećim izazovom, počevši od izbjegličke krize 2015. godine. U jeku nekontrolisanog ulaska miliona „ratno progonjenih“ na tlo Evropske unije, pojedine članice suzdržavaju se primiti izbjeglice. Može se reći da je pitanje migracije prelilo čašu na političkom tlu Velike Britanije koja je samo godinu dana kasnije referendumom, održanim 23. juna 2016. godine, odlučila da napusti Evropsku uniju. Ova odluka napravila je veliki rez u, preko 40 godina dugom, odnosu Velike Britanije i Evropske unije. Jürgen Habermas je u razgovoru sa „Die Zeit“, u broju 29/2016, 7. jula 2016. godine tumačio i na jednoj političko-filozoskoj osnovi pojasnio zašto je zapravo Velika Britanija donijela takvu odluku. Habermas nikad nije uzimao u obzir da nacionalni tj. populistički karakter može nadjačati kapitalistički u jednoj državi kao što je Velika Britanija koja je izvor kapitalizma:

*“Nikada nisam sa tim računao da će populizam pobijediti kapitalizam u zemlji njegovog izvora. Prema egzistencijalnom značenju bankovnog sektora Velike Britanije i medijsku moć te politički autoritet Siti of London-a nije bilo očigledno da će pitanje identiteta nadjačati materijalne interese“.*¹²⁰ (moj prevod)

Očigledno je da se u Velikoj Britaniji probudila svijest onog nacionalnog stereotipa koji svoje tendencijsko narušavanje evropskog identiteta pokušava proširiti i na teritorijama drugih članica poput Mađarske, Italije, Austrije pa čak i Njemačke. Migraciona politika Njemačke podijelila je mišljenje unutar stanovništva, sa jedne strane, te ojačala desnicu, sa druge. Mogli bi se kao primjer navesti skoriji desničarski teroristički akti poput napada u Hanau ili u Halle koji su imali antisemitski i antiislamski karakter. No još veća prijetnja koja je isprovocirana migracionom politikom jeste i prelazak dosadašnjih liberalnih i neutralnih glasača na stranu okorjele desnice koji eventualno nemaju antisemitski i antiislamski karakter. Glasači tog ranga, tzv. „Protestwähler“ (protestni birači) nisu pronašli alternativu u demokratskim i ljevičarskim gardama političkih partija i okrenuli su leđa liberalnoj politici.

¹²⁰ Die Zeit [godina izdanja: 2016] Habermas, Jürgen: „Kerneuropa als Rettung: Ein Gespräch mit Jürgen Habermas über den Brexit und die EU-Krise“ str. 1: “Ich hatte nicht damit gerechnet, dass der Populismus den Kapitalismus in dessen Ursprungsland schlagen würde. Angesichts der existenziellen Bedeutung des Banksektors für Großbritannien und im Hinblick auf die Medienmacht und politische Durchsetzungsfähigkeit der City of London war es unwahrscheinlich, dass sich Identitätsfragen gegen Interessenlagen durchsetzen würden.“ <<https://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/interview-mit-juergen-habermas-dann-sind-wir-verloren-dann-ist-europa-kaputt/12390768.html>> Datum pristupa stranici: 06.03.2020.

Većina građana Evrope ne vjeruje više u transnacionalizaciju demokratije i to je jedan od primarnih razloga prelaska iz demokratsko-liberalne u nacionalnu svijesti. Njemački sociolog i direktor emeritus na Max Planck Institutu u Köln-u, Wolfgang Streeck napravio je analizu krize unutar Evropske unije. Za Streeck-a je Evropska unija postala mašinerija deregulacije koja nije zaštitila nacije od jednog podivljalog kapitalizma, već ih izručila na tanjiru i prepustila svojim sudbinama. Jürgen Habermas se nije suprotstavio toj teoriji i pojasnio je u razgovoru sa „Die Zeit“ da je jasno da su trenutne evropske elite dovele stav i mišljenja građana do tog nivoa, da se demokratija unutar Evropske unije suviše institucionalizirala. Demokratija je postala samo jedan mršavi izraz čija vrijednost više nije bitna:

*„Analiza krize Wolfgang Streeck-a je ozbiljna empirijska analiza. Slažem se sa njegovom dijagnozom raspada demokratske srži koja je samo institucionalizovana u nacionalnim državama. Slažem se i sa sličnim dijagnozama politologa i pravnika koji se pozivaju na posljedice de-demokratizacije prouzrokovane od strane novih političkih i pravnih formi vladanja.“*¹²¹ (moj prevod)

Trenutna kriza Evropske unije nije prouzrokovana samo masovnom emigracijom miliona ljudi sa prostora Bliskog istoka. Kontroverze ovih događaja vuku korijene iz događaja koji su prouzrokovani uticajem velikih svjetskih sila na prostoru Afganistana ranih 80-ih godina, a onda i invazije 2001. godine, 2003. godine na Irak.

Teroristički napadi 11. septembra 2001. godine prouzrokovali su jedan lanac događaja koji je dao snažan udarac odnosu muslimanskog svijeta i Amerike. Ovi napadi su prouzrokovani vanjskom politikom Sjedinjenih Država, prije svega njenom vojnom prisutnošću u Saudijskoj Arabiji i podršci Izraelu u konfliktu sa Palestinom. Taj 11. septembar uništio je mitos o nepovredljivoj i nenapadljivoj Americi:

*“Novo što je bilo, jeste sam čin. Ne mislim samo na čin samoubilačkih napadača koji su dva aviona puna kerozina i taoca pretvorili u žive topove, niti nepodnošljiv broj poginulih, ni drastičnu materijalnu štetu. Nova je bila simbolička snaga pogođenih ciljeva. Napadači ne samo da su fizički srušili Svjetski trgovački centar do temelja, nego i neku vrstu ikone američke nacije.“*¹²² (moj prevod)

¹²¹ Ibid str. 3: “Die Krisenanalyse von Wolfgang Streeck stützt sich auf überzeugende empirische Analysen. Ich teile auch seine Diagnose der Auszehrung der demokratischen Substanz, die einstweilen fast nur in den Nationalstaaten institutionalisiert ist. Und ich teile viele ähnliche Diagnosen von Politikwissenschaftlern und Juristen, die sich auf entdemokratisierenden Folgen der neuen politischen und rechtlichen Formen des Regierens jenseits des Nationalstaates beziehen.“

¹²² Habermas, Jürgen: „The divided West“, Polity Press Ltd, USA 2006, str. 14: The monstrosity of the act was new. And I don't just mean the action of the suicidal hijackers who transformed the fully fueled airplanes along with their hostages into living missiles, nor even the unspeakable number of victims and the dramatic extent of the devastation. What was new was the symbolic force of the targets struck. The attackers not only physically demolished the tallest buildings in Manhattan; they also destroyed an icon in the collective store of images of the American nation.“

Napadi na Svjetski trgovački centar u New York-u i na Pentagon u Washington-u su u arapskom i muslimanskom svijetu osuđeni jednoglasno. Izuzetak je možda bio Irak koji je bio ogorčen invazijom na Kuwait iz 1991. godine. U ostalom muslimanskom i arapskom svijetu ljudi su bili van sebe, zbnjeni zbog tragedije 11. septembra i tugovali su zajedno s američkim narodom. Poslije napada, Bušova administracija proglasila je „rat protiv terorizma“. Taj rat nije postao samo rat protiv Al Kaide nego rat protiv borbenih, terorističkih kretanja muslimana, uzimajući u obzir i one koji su se borili protiv političkog obuzdavanja. Antiislamski karakter „borbe protiv terorizma“ ima različite izgleda. Jedno je isto vrednovanje terora i muslimanskih grupa. U ovom kontekstu, rat protiv terorizma znači rat protiv muslimanskih terorističkih organizacija:

“Globalni teror, koji doživljava svoj vrhunac napadima 11. septembra 2001. godine suprotstavlja se jednom neprijatelju kojeg ne može savladati. Jedini mogući efekat jeste da prepadne vladajuću partiju i da izazove nemir među narodom.”¹²³ (moj prevod)

Negativni osjećaji za Ameriku pogoršali su se kod neprijatelja i saveznika neprijatelja, nakon napada na Irak. Taj napad ili rat nije bio ravnopravan jer ga je vodila jedna najjača i najnaoružanija nacija svijeta, protiv jedne države u kojoj su oduzeta sva oružja i koja nije bila u stanju da se brani. Bombardiranje i udarci na iračke gradove i njene građane pa i američka okupacija ostavili su neizbrisive tragove u arapskom i islamskom svijetu. Oni oživljavaju grozne predstave koje su se dešavale u Zalivskom ratu 1991. godine. Zbog toga su 11. septembra rat protiv terorizma i militarni napad na Irak bitne crte u današnjem razvoju odnosa između islamskog svijeta i Zapada.

Ovo je samo globalni primjer nesuglasica i proturječja koja se javljaju unutar oblasti društvenih i državnih zajednica. S jedne strane pokazuje se raskol islamskog svijeta i Amerike, s druge strane potrebno je naznačiti činjenice koje se tiču nas, građana Evrope. Da bi smo pronašli odgovor na suštinsko pitanje kontroverzi unutar Evrope i Evropske unije moramo razumijeti zašto i povodom kojih uticaja je došlo do *statusa quo* savremenog svijeta. Šta je ustvari Zapad? Da li se radi o jednom svijetu u kojem žive samo pravi Evropljani u zajedničkoj hrišćanskoj tradiciji, nasuprot jednom etnički čistom i religioznom muslimanskom svijetu? Pošto su zapadne države postale domovina milionu muslimanskih emigranata iz Azije i Afrike – mnogi od njih posjeduju evropsko državljanstvo – podjela gubi svoju oštrinu. Mnogi od tih emigranata su se navikli na zapadni način života, asimilirali se, čak su postali jedan dio tog svijeta. Dodatno su i muslimanski migranti uticali na zapadno društvo. Njihove tradicije, umjetnost i njihova kuhinja postali su elementi svakodnevnice u

¹²³ Ibid str. 15: “The global terror that culminated in the September 11 attacks, by contrast, exhibits the anarchistic traits of an impotent revolt against an enemy that cannot be defeated in any pragmatic sense. Its only possible effect is to shock and alarm the government and population.”

Evropi. Odnosi između Muslimana i Zapada su na putu uništenja, kao što nam to pokazuju nasilja i ratovi te nesuglasice unutar evropske politike. Pored toga, politički i ekonomski odnosi su još kompleksniji. Između raznih zemalja muslimanskog svijeta i Evrope postoji jedna intenzivna robna razmjena. To pokazuje da se odnosi između Zapada i muslimanskog svijeta ne određuju kroz religiju ili ideologiju, nego prvenstveno kroz ekonomske interese.

Jürgen Habermas u predgovoru svoje knjige „Der gespaltene Westen“ (Rascijepjeni Zapad“) tvrdi:

“Nije opasnost međunarodnog terorizma podijelila Zapad nego politika sadašnje američke vlade koja ignoriše narodno pravo, koja gura Ujedinjene nacije na marginu i žrtvuje raspad sloge s Evropom. (...) Podjela prodire naravno kroz Evropu i kroz Ameriku. U Evropi ona uznemiruje prije svega one, koji se identifikuju sa najboljim tradicijama Amerike (...)”¹²⁴ (moj prevod)

Muslimanski svijet i Arapi nadali su se da će ih Zapad spasiti od propasti i bijede u koje ih je dovelo raspadanje Osmanskog carstva, paralelno sa raspadanjem, austrougarskog, njemačkog i ruskog carstva. Politika zapadnih zemalja, nasuprot Muhamed Ali Pašinom projektu, u saradnji sa kolonijalnim gospodarima, s kojim bi se trebala izgraditi jaka država u Egiptu, dovela je do toga što bi se nazvalo saveznička izdaja. Zapadni saveznik pretvorio se u agresivnog neprijatelja koji se postavio tako da preuzme bogatstvo zemlje i da kontroliše njene resurse kojim bi se snadbijevale zapadne industrije. Uprkos tome nastale su teorije urote u arapskoj svijesti, kao i nepovjerljivost prema ljudima sa Zapada, prije svega prema onim koji su tvrdili da vole Orijent. Ta nepovjerljivost je rasla nakon što su otkriveni mnogi sa Zapada koji su bili dio političke i militarističke igre kolonijalista. Ove stereotipne misli dobili su na ugledu i dobro su se održavale za vrijeme antikolonijalne borbe. Nakon nezavisnosti negativne misli su zadržane i prenosile se s koljena na koljeno. Iako su ta osjećanja ponekad i zaboravljena, ona su ipak bila oživljena opasnošću i prijetnjama Zapada.

Zapad, prije svega Amerika, se kod mnogih Muslimana pretvorio u veliku Sotonu. U isto vrijeme pojavljuje se i pojam „Jevrej“ koji opravdava *tendenciju* da je palestinsko-izraelski konflikt baziran na religioznoj osnovi. Tako se političko neprijateljstvo pretvorilo u kulturno i religiozno u kojem se hrišćanstvo suprostavlja islamskom svijetu:

“Palestinski terorizam, u izvjesnoj mjeri, ostaje pomalo terorizam na starinski način. Tu se radi o ubijanju, s ciljem da se naslijepo unište neprijatelji, uključujući žene i djecu. Život

¹²⁴ Ibid str. 7: “The West was not divided by the danger of international terrorism but by policies of the current US government that ignore international law, marginalize the United Nations and accept the inevitability of the break with Europe (...)Of course, the split also runs through Europe and America themselves. In Europe, it mainly troubles those who have identified throughout their lives with the best American traditions, with the roots of the political Enlightenment around the turn of the nineteenth century, the rich currents of pragmatism and the return to internationalism after 1945.”

*protiv života. U tom pogledu razlikuje se od paravojnog gerilskog terorizma, koji je obilježio mnoge oslobodilačke pokrete u drugoj polovini 20. vijeka i koji još danas obilježava, na primjer, čečensku borbu za nezavisnost. Na drugoj strani, globalni terorizam, koji je kulminirao atentatom 11. septembra, ima anarhističke crte pobune, jer je uperen protiv neprijatelja koji se, u pragmatičnom smislu, treba da zadovolji cilj, apsolutno ne može pobijediti.*¹²⁵ (moj prevod)

Bliski Istok, sa svojom kompleksnom, historijskom i kulturnom strukturom preuzima centralnu ulogu u islamsko-zapadnom dijalogu. U ovom regionu se Zapad i islamski svijet suočavaju sa ovim problemom stoljećima. U prošlosti, a i danas prisutne su različite kontroverze, osumnjičenja i strahovi koji čine realnu prepreku između ova dva svijeta. Sada vladaju kontroverze na političkoj osnovi dok su etika i kultura tako transformirane da opravdavaju politiku zločinačkog karaktera. Stvaranje države Izrael i time nasljedno iskorijenjavanje Palestinaca s odlučnom podrškom zapadnih sila, sipaju ulje na vatru. Stvaranje jevrejske države smatra se ilegalnim i uzima se kao stalni dokaz nepravde koji su počinile zapadne sile.

Kako ne bi izašli iz okvira teme koja se tiče Evrope, fokusirat ćemo se na odnos između kultura različitih kultura unutar Evropske unije, te pokušati pronaći odgovor na pitanje da li je Evropa centar multikulturalnih odnosa i šta sve govori protiv „države“ Evrope i njenog ustava.

Evropske integracije od samog početka imaju kontinuirani proces širenja i razvoja. Ovaj proces iniciran je raznim snagama – na temelju različitih interesa – razvio se projekat mira na bazi ekonomskog surađivanja. Sjedinjene Države u tom procesu nisu imale baš nebitnu ulogu. Jaka, zajednička Evropa bila je jako važna za Sjedinjene Države zbog komunističke prijetnje koja je vladala na istoku.

Evropska unija, kao projekat mira za Evropu – u svom procesu nastajanja, osnovala je nove institucije. Od same ekonomske integracije proces razvijanja se brzo promijenio u političku integraciju. Današnja Evropska unija obuhvata mnoga primarna (ugovori) i sekundarna pravila. Institucije su nepregledne, nejasne i za običnog čovjeka nerazumljive. Zbog ovako kompleksnih institucija, te ugovora i pravila, pitamo se: „Šta je uopšte Evropska unija, da li je to jedna država?“

¹²⁵ Ibid str. 13: “In one respect Palestinian terrorism remains oldfashioned. It revolves around murder and homicide, the indiscriminate annihilation of enemies, women, and children – a life for a life. This is different from the terror that takes the form of paramilitary guerrilla warfare. The latter was characteristic of many national liberation movements in the latter half of the twentieth century and has left its mark on the current Chechnyan struggle for independence, for example. The global terror that culminated in the September 11 attacks, by contrast, exhibits the anarchistic traits of an impotent revolt against an enemy that cannot be defeated in any pragmatic sense.”

Evropska unija, u sadašnjoj konstituciji, definitivno nije država. Evropska unija ima jasno teritorijalno određeni prostor ali nema državni prostor u smislu narodno-pravnih priznatih granica. Subjekti prava naroda su i dalje nacionalne države, tj. države članice. Uz to, granice Evropske unije se ne mogu jasno definirati. Ukoliko definiramo narod države kao jednu homogenu grupu naroda, onda ne možemo govoriti o Evropskoj uniji kao državi. U mnogim državama postoji heterogen sustav naroda (kao npr. u Švicarskoj).

EU definitivno nije država u državno teorijskom i međunarodno-pravnom smislu. Evropsko jedinstvo, kao obuhvatan projekat mira, interesuje se od samog početka za ekonomsku, mirovnu i sigurnosnu integraciju. Nakon Drugog svjetskog rata Evropa se nalazila u vakuumu pod zaštitom NATO-a. Ona se nije mogla suočiti s sigurnosno-političkim prijetnjama sa Istoka. Neki teoretičari smatraju da je Hladni rat bio tzv. pogon za daljne evropske integracije. Zahtjevi za zajedničkom sigurnosnom politikom su bili jaki, jer je nacionalno-državni suverenitet u pitanjima sigurnosti odavno postao nedovoljan.

Nakon propalog ratificiranja ustava, Evropska unija ulazi u jednu duboku fazu krize. Mnoge nacionalističke snage koriste taj neuspjeh u pregovorima za sprovođenje svojih zahtjeva (npr. Poljska). Nakon mnogih diskusija i pregovora, uslijedio je sporazum 13. decembra 2007. godine u Lisabonu koji se odnosi na promjene ustavnog pitanja. Ovaj ugovor je trebao stupiti na snagu 1. januara 2009. godine. Mnoge države članice su ovaj ugovor prepustili ratificiranju unutar nacionalnih parlamenata, osim Irske. Irski ustav zahtijeva referendum unutar promjena primarnih prava. Rezultat je u 2008. godini bio negativan te je ponovno Evropsku uniju doveo u tešku krizu. Iz Amsterdamskog ugovora 1997. godine smišljeni i dogovoreni procesi za istočno proširenje nisu mogli biti realizovani. U međuvremenu Evropska unija ima 27 članica, međutim institucijski uslovi, u svakom smislu, nisu predviđeni za ovako veliku zajednicu.

Procesi integracije su takav model koji je trebao biti sličan evropskoj nacionalnoj državi u 19. stoljeću. Parlament je trebao jačati korak po korak.

Svaki politički sistem ima svoju strukturu, političku kulturu i način djelovanja. Od početka evropskih integracija države članice pokušavaju promijeniti sopstveni model političkog sistema, naročito Njemačka, Francuska i Velika Britanija. Lisabonskim ugovorom 2007. godine Unija bi se možda približila njemačkom političkom sistemu, u kojem Bundesstaat preuzima odgovornost i zadatke, te ih prenosi na federalne države. Ovim putem bi došlo do integriranja nacionalnih parlamenata ostalih država članica. Svaka uspostava zakona prenosila bi se na nacionalni parlament. Vanjski suverenitet je veoma bitan element svake države. Integracije bi se i u polju vanjske i sigurnosne politike poboljšale. Ovo bi u Uniji uspostavilo zajedničku odbrambenu i sigurnosnu politiku. Za zajedničku vanjsku „evropsku politiku“ –

što je oduvijek bila slaba tačka Evropske unije – potrebno je imenovati „Visokog predstavnika Unije za vanjsku i sigurnosnu politiku“, kao npr. EU ministra vanjskih poslova. Pokušaj konstituiranja jedne zajedničke države sa homogenim narodom, mnogi autori smatraju upitnim. Važno je ipak istaći da su Lisabonskim ugovorom ojačana prava građana Evropske unije i time omogućen put ka eventualnom uspostavljanju evropskog naroda. Centralno pitanje, unutar mogućeg postojanja države EU, jeste: Gdje i dokle da idu integracije? Koji su ciljevi koji se moraju postići?

Nauka u to nije baš sigurna. Nakon pada Sovjetskog saveza i završetka Hladnog rata, podržava se dalje širenje prostora EU prema istoku. Desno orijentirana intelektualna evropska kritika i dalje tvrdi da je Evropska zajednica rezultat Hladnog rata. Za neke lijevo orijentirane intelektualce, Evropska unija je rezultat kapitalističke akumulacije, novi imperijalizam.

Naročito je važna činjenica, sopstvene blokade unutar Evropske unije i neuspjeh u uspostavljanju ustava. Bez zajedničkih ciljeva i predstava procesi integracije neće moći funkcionirati. Političari očigledno ne žele da se okupiraju ovim pitanjem i zbog toga je Evropska politika izraz nesuglasica i nekompetentnosti. Ova tendencija se da primjetiti u Evropskoj uniji ukoliko samo pogledamo na Šengenski proces, valutu Unije itd. Činjenica je da ne postoji ideja o budućnosti Evropske unije. Ponekad se čini da nacionalni političari ne žele da pokušaju pronaći rješenje evropsko-političke agende, ne govoreći o finalizaciji evropskih integracija.

Da se vratimo još jednom na pitanje karaktera državnosti Evropske unije. Jedini logički postupak jeste uspostavljanje evropskog jedinstva u modelu federalnih jedinica. No, da li je to zaista krajnji cilj evropskih integracija? Evropsko istraživanje i političari nemaju tačnu predstavu gdje idu zaista evropske integracije. Pogledajmo slučaj Turske i ambiciju građana za ulazak i pristupanje Evropskoj uniji. S druge strane imamo pitanje autonomnih jedinica u mnogim Evropskim državama članicama.

Ovaj rad jasno pokazuje da Evropska unija, u smislu teorije države, nije jedinstvena država. Činjenice, poput klasične-pravno-naučne teorije i intelektualnog doprinosa raznih poznatih filozofa i sociologa potvrđuju ovaj stav. Uz pomoć Jürgen Habermas-a možemo konstatirati da Evropska unija ne predstavlja ono što mnogi misle. Proces integriranja drugih kultura jako je spor te postnacionalna konstelacija ne teži ka ukidanju „nacionalnog“ unutar politike i građana Evropske unije. Sekularnost i globalizacija znatno utiču na daljnji razvoj evropskih integracija. Međutim uticaj Crkve i drugih religioznih skupina/predstavnika je i dalje prisutan često na destruktivan način. Nesaglasnosti unutar proturječja izgradnje evropskog ustava i naročito oko modela socijalne Evrope pokazuju da Unija i njeni građani zaista nisu spremni, niti žele, odustati od nacionalnog poretka unutar svojih država. To isto nam pokazuje valuta

Unije, gdje su mnoge države odbacile prijedlog preuzimanja Eura kako bi zaštitili nacionalni interes i valutu sopstvene države.

U vanjskoj politici Evropska unija se još mora suočiti s raznim novim i dubokim poteškoćama, nesuglasticama i nekompetentnosti političara ne samo na evropskoj nego i na međunarodnoj razini.

5.2 Posljednja šansa za Evropu?

Padom Berlinskog zida 1989/1990. godine i ujedinjenjem Njemačke, niko nije mogao zamisliti, da bi se period podjele izazvan brutalnim ratom 1939-1945. godine. mogao ponoviti.

Pitanje je, da li je kraj podjele uslijedio u tom periodu ili je taj proces u njemačkom društvu potiskivan sve do sada. Može se povući paralelna linija sa dešavanjima iz 1989/90. i 2020. godine. Naime, kapitalizam koji je progutao svjetski poredak padom gvozdene zavjese i neizbježna prirodna sudbina, pandemija, koja je prouzrokovala svjetsku ekonomsku krizu dosada neviđenih razmjera.

Habermas u svom tekstu „30 Jahre danach – die zweite Chance: Merkels europapolitische Kehrtwende und der innerdeutsche Vereinigungsprozess“ („30 godina poslije: Merkel-ov evropsko-politički zaokret i unutrašnjo-njemački proces ujedinjenja“) vidi historijsku šansu da se nadoknade glavni propusti njemačkog ujedinjenja i evropskog pitanja:

„Razlike u njemačkom procesu ujedinjenja nisu sigurno osnovni uzroci iznenađujućeg oživljavanja evropskog procesa ujedinjenja. Historijski razmak prouzrokovan ovim unutrašnjim problemima doprinjeo je tome da je njemačka vlada ponovno započela sa rješavanjem ovog zaostalog historijskog zadatka - uređenja evropske budućnosti.“¹²⁶ (moj prevod)

Njemački proces ujedinjenja nije dovršen, što je evidentno rastom popularnosti desničkih stranaka. Zagovornici liberalnog društva moraju pronaći izlaz iz ove političke krize. Nebrižno je sa *jedne* strane ignorisati uspjeh stranaka desnice, a sa *druge* strane bila bi velika greška dopustiti tim strankama da nameću svoje ideje u vezi sa suočavanjem sa trenutnom političkom, ekonomskom i pandemijskom krizom.

¹²⁶ Blätter für deutsche und internationale Politik 2020, Habermas, Jürgen: „30 Jahre danach: Die zweite Chance – Merkels europapolitische Kehrtwende und der innerdeutsche Vereinigungsprozess, str.41: „Die Unwuchten des innerdeutschen Einigungsprozesses sind gewiss nicht die Ursache für die überraschende Wiederbelebung des europäischen Einigungsprozesses, aber der historische Abstand, den wir heute von diesen inneren Problemen gewinnen, hat dazu beigetragen, dass die deutsche Bundesregierung sich endlich wieder der liegengeliebenen historischen Aufgabe der politischen Gestaltung der europäischen Zukunft zuwendet.“

Glavni propusti u integracijama su nefunkcionalna Evropska vrijednosna unija te neformirani proevropski savez. Ukoliko bi se on formirao, mogla bi se nadmašiti svijest antikomunizma i savladati sve više rastuća desnica, koja u jeku izbjegličke krize grabi sve veći broj birača.

Najbitnije je po Habermas-u, dovršiti proces njemačkog ujedinjenja. Taj proces moguć je samo ukoliko se nacionalne snage ujedine u finalnom koraku integracija u Evropi.

Bez evropskog ujedinjenja nećemo biti u stanju prevazići ekonomske posljedice pandemije niti istrijebiti desničarski populizam u društvu.

„Ova politička pomjeranja relevantnosti mogla bi biti šansa da proces njemačkog ujedinjenja dovršimo. To možemo postići ukoliko udružimo nacionalne snage za zadnji korak integracija u Evropi.“¹²⁷ (moj prevod)

Veliki problem predstavlja i mišljenje, tj. stav nekih političkih zastupnika da su protivnici dubinskih integracija u Evropskoj uniji ujedno i protiv Evrope, ili da su ljevica i desnica jednako pojmu *dobrog* i *zla*. Evropskoj Uniji i njemačkoj demokratiji potrebne se otvorene i sa ciljem orijentirane debate. Možemo zaključiti da razumijevanje trenutne krize otvara put evropsko-političkim mjerama. Oni koji se notorno suprotstavljaju mjerama subvencija i nezamislivih kreditnih zaduženja prihvataju princip proevropskog stava njemačke politike. Razlog nije u besprijekornom zagovaranju neophodnih mjera, već u postojanju desničke političke partije AfD. Svojom antievropskom retorikom i fašističkim parolama AfD dijeli društvo i državu, te se od takvog političkog stava trenutna vladajuća koalicija mora distancirati ukoliko želi preživjeti na njemačkoj političkoj sceni.

6. Bosna i Hercegovina i proturječja evropskih integracija

Članstvo Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji je glavni argument u svim debatama o reformi ustavnog sistema Bosne i Hercegovine. Reforme koje sigurno jesu neophodne, predstavljaju se međutim kao imperativ članstva Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji.

Podsjetimo se, Evropska unija jeste međunarodna organizacija. Njeni primarni ciljevi su privreda i njen razvitak. Članice Evropske unije su države koje preuzimaju obaveze prema EU, poput značajnih reformi unutar postojećeg političkog i privrednog sistema, liberizacije trgovine i privredne stabilizacije. Potencijalna država članica mora biti spremna reformisati i implementirati privredu u tržište Evropske unije. Međutim, nijedan od navedenih uslova ne

¹²⁷ Ibid str. 56: „Diese innenpolitische Verschiebung der Relevanzen können wir als Chance verstehen, den Prozess der deutschen Einigung zu vollenden, indem wir unsere nationalen Kräfte für den entscheidenden Integrationsschritt in Europa bündeln. Denn ohne europäische Einigung werden wir weder die einstweilen unabsehbaren ökonomischen Folgen der Pandemie noch den Rechtspopulismus bei uns und in den anderen Mitgliedstaaten der Union bewältigen.“

odnosi se na pitanje *ustavne* regulacije Bosne i Hercegovine. Ustavno pitanje je nacionalna nadležnost koja slijedi nacionalne interese. Potenciranje ustavnih promjena mogu biti samo unutrašnje prirode i mogu se utemeljiti u karakteru države. Kada je riječ o unutrašnjoj uređenosti jedne države kao što je Bosna i Hercegovina, bitno se fokusirati na državnu strukturu tj. teritorijalnost. Teritorijalnost je neprirodna jer se ne oslanja na tradiciju i historiju bosansko-hercegovačke državnosti, već na ratne rezultate. Na nivou države, entiteti, kao sastavni dio Bosne i Hercegovine, ne predstavljaju državnu zajednicu. Političke partije su prisutne isključivo na entitetskim nivoima. Politički život se odvija unutar postojećih entitetskih granica.

Proces evropskih integracija zahtijeva saradnju i spremnost političkih elita na demokratske reforme koje uslovljavaju integracije u Evropsku uniju. Uprkos nebrojenim političkim krizama koje potresaju politički sistem Bosne i Hercegovine, Evropska unija smatra da je ključ za izlaz iz ovih dosadašnjih držanja u samom integracijskom procesu. Eventualno će taj korak proizvesti društveno-političku dinamiku kojoj se političke elite neće suprotstaviti, a i probuditi svijest kod stanovništva koje bi moglo početi igrati aktivnu političku ulogu koja će na kraju primorati elite na transformaciju vlastite političke uloge. Dakle, građani Bosne i Hercegovine, tj. narod kao subjekat reformskog procesa i nada da će se narod transformisati u kritičnu političku masu, su oni koji trebaju voditi državu do integracije u Evropsku uniju. Ipak, ne smijemo zanemariti i ulogu Evropske unije u Bosni i Hercegovini. Iako veoma bitna za razvoj i priključak procesu integracija, ona predstavlja i jedan faktor remećenja procesa. Naime, riječ je o paralelnoj ulozi Evropske unije kao institucije izvan Bosne i Hercegovine, sa jedne strane, te unutar Bosne i Hercegovine, sa druge strane. Navedenu ulogu je nužno ujediniti u jednu kako bi Evropska unije u Bosni i Hercegovini bila konstituisana i to sa definisanom odgovornošću. Generalno, svi ciljevi Evropske unije, govoreći naročito o integracijskoj politici, moraju imati karakter proširenja demokratskog fronta. Osnovne demokratske procedure neophodno je proširiti na što širi društveni spektar. Da bi omogućili put širenju demokratije i stvaranje demokratske države, potrebna je efikasna i uspješna borba protiv korupcije. Svijest koja trenutno vlada u našem društvu je takva da se krivica pridaje pojedinim državnim institucijama. Ipak, problem treba tražiti u cjelokupnom društvu i svaki pojedinac mora prihvatiti da je on žrtva ali i počinitelj korupcije – ako je posmatrač.

Od velike važnosti su, naravno, i razvoj poslovnog sektora, stvaranje jedinstvenog tržišta, tranzicija kulture u poslovanju na konkurentnim tržištima. Mogu se navesti još mnoge strane društva za koje su neophodne reforme, poput modernizacije obrazovanja i nauke. Osnovni problem transformacije jeste pitanje demokratizacije društva. Trenutno, nažalost, ne postoji takav faktor koji bi bio ključ za otvaranje vrata članstva u Evropskoj uniji. Ipak je bitno

napomenuti da faktor buđenja svijesti građana tj. stvaranja kritičke mase u Bosni i Hercegovini nije garancija za postizanje cilja transformacije. Nužne su temeljite promjene unutar političkog i društvenog sistema Bosne i Hercegovine.

Dvadeset pet godina nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma i kraja rata u Bosni i Hercegovini, političko stanje obilježavaju naprezanja na etno-političkom nivou. Ta naprezanja blokiraju političke reforme unutar države i napredak pridruživanja BiH Evropskoj uniji i NATO-u. Na vlasti su nacionalne partije i razvitak zemlje ide u pogrešnom smjeru. Istovremeno se te nacionalne partije simpatiziraju sa svojim saveznicima. Pored susjednih država, Srbije i Hrvatske, to se odnosi prije svega na Rusiju i Tursku. Uske odnose sa Rusijom održavaju bosanski Srbi iz Republike Srpske, Bošnjaci sa Turskom, a bosanski Hrvati sa Hrvatskom.

Početak 2018. godine izgledalo je kao da su se poboljšali odnosi između Evropske unije i zapadno-balkanskih država, od čega je najviše Bosna i Hercegovina mogla profitirati. U pogledu ekonomskog i privrednog razvoja, Evropska unija je veoma važan partner. Ipak, u našoj zemlji, na političkoj osnovi kao da ne postoji realna podrška za pristup u EU. Unutrašnji politički konflikti, prouzrokovani uslovima Evropske unije i Brisela za potpisivanje *Ugovora o stabilizaciji i pridruživanju*¹²⁸ jesu primjer političke zablude u Bosni i Hercegovini. Jedan od uslova Brisela bila je centralizacija Ministarstva unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine kojoj su se protivili najprije bosanski Srbi. Vetom bosanskih Srba došlo do političke blokade, a uslovi Evropske unije ostali su i dalje neispunjeni. Smanjenjem kriterija Evropske unije 2015. godine, ipak je došlo do potpisivanja *Ugovora o stabilizaciji i pridruživanju*. Jedan od posljednjih uslova EU bile su promjene Ustava BiH, naročito u pogledu na pravo glasanja do kojih nažalost nije došlo.

Bosna i Hercegovina je ponovno 2016. godine predala zahtjev za pristup Evropskoj uniji. Uslov za BiH bio je ispunjen *Upitnik o sposobnosti BiH za članstvo u EU*¹²⁹, pri čemu je došlo ponovno do političkih prepucavanja između centralne vlasti i bosanskih Srba. Republika Srpska se nije složila sa činjenicom da je uslovni dokument napisan na bosanskom jeziku i traži da se, pored srpskog i hrvatskog, uvede treći jezik, tzv. bošnjački jezik. Unatoč svim preprekama Bosna i Hercegovina je 2018. godine uspjela predati ispunjen Upitnik Evropskoj komisiji. Ovo je samo jedan od primjera koliko je ustvari Bosni i Hercegovini

¹²⁸ Službeni list Evropske unije L164/2 [godina izdanja: 2015]: <[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:22015A0630\(01\)&from=RO](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:22015A0630(01)&from=RO)> datum pristupa stranici: 27.11.2020

¹²⁹ Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH, Kurtović, Amila [godina izdanja: nepoznato]: <<https://eu-monitoring.ba/koraci-ka-pristupu-bih-u-evropsku-uniju/>>

teško da ispuni zahtjeve Evropske unije. Prema tome, dugo će potrajati da BiH bude spremna za ulazak u EU.

Pristup BiH NATO-u izgleda još nedostiživim. Iako su evropski državni čelnici u Briselu 2018. godine naglasili stratešku značajnost zapadno-balkanskih država, očigledan je otpor i protivljenje pristupa NATO-u od strane pojedinih političkih elita.

Bosna i Hercegovina je podijeljena država. Ona se zvanično bori za pristup u EU i NATO-u i suočava se sa jakim političkim otporom. Zapad bi trebao odlučnije podržati demokratizaciju Bosne i Hercegovine kako bi odnosi prema toj zemlji imali stabilnu osnovu. Iznimke koje je EU u zadnjih deset godina učinila za BiH pokazale su samo da se svi prisutni problemi odgađaju i rješenja za te probleme nisu izvjesna. Zapad bi treba shvatiti ozbiljno odbojni stav bosanskih Srba. Evropska unija mora uspostaviti dijalog sa bosanskim Srbima i manje gubiti snagu kako bi oslabila uticaj Rusije na Republiku Srpsku. Na kraju, EU i NATO ne bi trebali ulaziti u geopolitički sukob sa Rusijom, već usmjeriti snage na demokratizaciju i dugotrajnu sigurnost u državama Zapadnog Balkana.

Zaključak

Cilj ovog naučnog rada bio je prikazati značajnost postojanja evropskog *demosa*, te ukazati na korake koji su nužni za izlazak iz političke i nacionalne krize u Evropi ali i u evropskom društvu. Ideja Evrope i Evropskog identiteta predstavljaju ključnu filozofsku i političku analizu u ovom radu. Od prvog poglavlja sve do kraja može se povući jedna neisprekidana crvena linija. Ona nam pokazuje niz bitnih elemenata za funkcionalni politički sistem EU, s *jedne* strane, te niz starih i novonastalih problema koji dovode u opasnost samo ideju Evrope, *sa druge* strane. Nije dovoljno reći da u Evropskoj uniji postoji jedan stepen deficita demokratije, važno je naglasiti da je u porastu buđenje nacionalne svijesti kod pojedinih članica. Izvore nagomilanih, ozbiljnih prijetnji za opstanak Evropske unije treba tražiti u neproporcionalnom i netransparentnom odnosu političkog sistema EU prema njegovim građanima. Habermas je naglasio da bez postojanja jednog Evropskog identiteta takva mašinerija ne može opstati. Građani Evropske unije će samo prihvatiti evropski identitet ukoliko ne postoji evropsko javno mnijenje. Građani EU moraju dijeliti tradicionalne, zajedničke stavove i putem diskusija izraziti svoje želje i potrebe. Dakle, bez stvaranja građanskog društva unutar EU neće se prevazići nacionalna svijest nad evropskom.

Analizom trenutne političke situacije u Evropskoj uniji prikazao sam nefunkcionalnost Evropske zajednice kao kolektiva. Porastom nacionalne svijesti nacije se sve više udaljavaju od onoga što bismo trebali smatrati jednim od najvećih dostignuća u Evropi nakon Drugog svjetskog rata. To dostignuće je trebalo biti saglasnost različitih nacija unutar jedne stabilne, politički i privredno jake Evropske unije u kojoj su građani izgradili evropski identitet. Strah od terorizma, milionska migracija izbjeglica sa Bliskog istoka, ekonomska i pandemijska kriza jesu uzroci nastalog straha u evropskom društvu. Spas od tog straha, od „islamizacije“ Zapadne i kršćanske kulture nacije su vidjele u ponovnom buđenju nacionalne svijesti. Masovno doseljenje izbjeglica iz ratnih područja Bliskog istoka još jednom su prikazali da u Evropi ne postoji jedinstven stav niti u vanjskoj, niti u unutrašnjoj politici EU. Brisel nije bio u stanju nositi se sa problemom primanja izbjeglica, njihove ravnomjerne raspodjele na tlo EU. Sukob u Ukrajini i sve više dominantna uloga Rusije na istočnim granicama EU ali i na Zapadnom Balkanu je adekvatan primjer nemoći vanjske politike Brisela. Na kraju, mogu zaključiti da bez jedinstvenog evropskog društva i evropskog identiteta Evropska unija teško da će se moći nositi sa problemima koji je očekuju u budućnosti. Bez spremnosti na razumijevanje i ozbiljno shvatanje desničarsko-populističkih pokreta koji se javljaju na Zapadu ali i u Njemačkoj, otvorit će se vrata već primjetljivom nagovještaju stvaranja jednog novog fašizma.

Činjenicom da sam prije skoro deset godina počeo sa pisanjem ovog naučnog rada i ažuriranjem tema koje sam u to vrijeme analizirao iskristalizirala su se dva stajališta.

Jedno stajalište je vezano za situaciju Bosne i Hercegovine u procesu Evropskih integracija koje je prikazano u ovom naučnom radu a to je da BiH mora poraditi prvenstveno na rješavanju unutrašnjih ento-nacionalnih problema i svom snagom ubrzati procese evropskih integracija. Drugo stajalište je, nakon ponovnog egzodusa u Njemačku, analiza političke situacije u Evropskoj uniji i njen vanjsko-politički odnos prema ostatku svijeta. Sigurno je da se moj sociološko-politički stav adaptirao na situaciju u Zapadnoj Evropi. Iako sklon proučavanju trenutne političke situacije u Njemačkoj, političko agiranje Zapada je itekako vezano za zemlje Zapadnog Balkana, naročito za Bosnu i Hercegovinu.

Literatura:

1. Archibugi, Daniele: „Principles of cosmopolitan democracy“, Cambridge, Polity Press, (1998).
2. Balibar, Etienne: „Mi građani Evrope?“, Časopis Beogradski krug, Beograd, (2003).
3. Baer-Kaupert, Friedrich Wilhelm: „Europas wirtschaftliche Integration, die Geschichte eines erfolgreichen Missverstaendnisses“, in Heiner Timmerman: „Die Idee Europa in Geschichte, Politik und Wirtschaft. Berlin, Dunker&Humblot, (1998).
4. Baudrillard, Jean: „Der Geist des Terrorismus“, Passagen Verlag. Wien, (2002).
5. Beck, Ulrich: „Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden“, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (2004).
6. Branimir Stojković: „Evropski kulturni identitet“, Prosveta, Niš i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, (1993).
7. Brunkhorst, Hauke, Regina Kreide/ Christina Lafont: „Habermas Handbuch“, Verlag J.B. Metzler, (2009).
8. Dahms, Harry: „Theory in Weberian Marxism: Pattern of critical Social theory in Lukacz and Habermas“, Sociological theory, (1997).
9. Dewandre, Nicole und Jaques Lenoble „Projekt Europa. Postnationale Identität: Grundlage für eine europäische Demokratie?“ Berlin Schelzky&Jeep, (1994).
10. Europäischer Konvent. Vertrag über eine Verfassung für Europa. Luxemburg: Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften, (2003).
11. Forst, Reiner: „Kontexte der Gerechtigkeit. Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus“, Neuauflage im Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, (2004).
12. Foucault, Michel: „Riječi i stvari: arheologija humanističkih znanosti“, Golden Marketing, Zagreb, (2002).
13. Foucault, Michel: „Nadzor i kazna: Rađanje zatvora“, Informator i Fakultet političkih znanosti, Zagreb, (1994).
14. Giddens, Anthony: „Sociologija“ CID Podgorica, (1998).
15. Goehler, Iser, Kernen: „Politische Theorie, 22 umkämpfte Begriffe zur Einführung“, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden (2004).
16. Habermas, Jürgen: „Zwischen Naturalismus und Religion“, Philosophische Aufsätze, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, (2005).
17. Habermas, Jürgen: „Theorie des kommunikativen Handelns“, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (1981.b).

18. Habermas, Jürgen; Derrida, Jaques; Borradori, Giovanna: „Philosophie in Zeiten des Terrors“, Philo&Philo Fine Arts, Berlin/Wien, (2004).
19. Habermas, Jürgen: „Zur Legitimation durch Menschenrechte“ In: Habermas, Jürgen: Die postnationale Konstellation, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (1998).
20. Habermas, Jürgen: „Javno mnenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva“, Kultura, Beograd (1969).
21. Habermas, Jürgen: „Der gespaltene Westen“, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (2004).
22. Habermas, Jürgen: „Wahrheit und Rechtfertigung“, Philosophische Aufsätze, Suhrkamp, Frankfurt am Main (2004).
23. Habermas, Jürgen: „Die postnationale Konstellation“, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (1998.g).
24. Habermas, Jürgen: „Strukturwandel der Öffentlichkeit 1990“, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (1990).
25. Habermas, Jürgen: „Warum brauch Europa eine Verfassung: Nur als politisches Gemeinwesen kann der Kontinent seine in Gefahr geratene Kutlur und Lebensform verteidigen“, Die Zeit (2001).
26. Habermas, Jürgen: „Faktizität und Geltung“, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, Suhrkamp, Frankfurt am Main (1992).
27. Habermas, Jürgen: „Glauben und Wissen“ Friedenspreis des Deutschen Buchhandels, Sonderdruck Suhrkamp, Frankfurt am Main, (2001).
28. Habermas, Jürgen: „30 Jahre danach: Die zweite Chance – Merkels europapolitische Kehrtwende und der innerdeutsche Vereinigungsprozess“, Blätter für deutsche und internationale Politik, (2020/9).
29. Habermas, Jürgen: „Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus“, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (1976).
30. Habermas, Jürgen: „Braucht Europa eine Verfassung? Zeit der Übergänge, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (2001).
31. Habermas, Jürgen: „Staatsbürger und nationale Identität“. O. Dewandre and Jaques Lenoble – Projekt Europa. Postnationale Identität: Grundlage für eine europäische Demokratie?, Schelzky&Jeep, Berlin (1994).
32. Habermas, Jürgen: „Ach, Europa“, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (2008).
33. Habermas, Jürgen: „Europa am Scheideweg“, Handelsblatt, (2011).
34. Habermas, Jürgen: „Rettet die Würde der Demokratie“, Frankfurter Allgemeine, (2011).
35. Horster, Detlef: „Jürgen Habermas zur Einführung“, Junios Verlag, Hamburg, (2001).

36. Karapetrović, Milena: „Čežnja za Evropom“, Filozofski fakultet Banja Luka, Art-print, Banja Luka, (2010).
37. Klaus, Elisabeth: „Öfflichkeitstheorien im europäischen Kontext“, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, (2006).
38. Krappmann, Lothar: „Soziologische Dimensionen der Identität“, Stuttgart, (1988).
39. Kunz, Annemarie: „The democratic deficit and the „no demos“ thesis, Verlag Grin, (2014).
40. Landfried, Christine: „Das Entstehen einer europäischen Öffentlichkeit“, Franzius, Claudia/Preuss, Baden-Baden, (2004).
41. Lutz, Bernd: „Metzler Philosophen Lexikon, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart, (2003).
42. Lasić, Mile: „Europska Unija – Nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi“, Bemust Sarajevo, (2009).
43. Moren, Edgar: „Kako misliti Evropu“, Svjetlost, Sarajevo, (1989).
44. Müller-Doohm, Stefan: Jürgen Habermas – Leben Werk Wirkung, Suhrkamp, Frankfurt am Main, (2008).
45. Schuller, Florian: „Dialektik der Säkularisierung: Über Vernunft und Religion, Verlag Herder, Freiburg im Breisgau, (2005).
46. Tajfel, Henri: „Gruppenkonflikt und Vorurteil – Entstehung und Funktion sozialer Stereotypen, Verlag Hans Huber, Bern (1982).
47. Theweleit, Klaus: „Der Knall, 11. September, das Verschwinden der Realität und ein Kriegsmodell“ Ström Verlag, Frankfurt a.M., (2002).
48. Wahrig, Gerhard: „Deutsches Wörterbuch mit einem Lexikon der deutschen Sprachlehre“, Bertelsmann Lexikon Verlag, Muenchen, (1991).
49. Westle, Bettina: „Europäische Identifikation im Spannungsfeld regionaler und nationaler Identitäten, Theoretische Überlegungen und empirische Befunde“, Politische Vierteljahresschrift, (2003).

Biografija

Zlatan Srmić je rođen 11. januara 1982. godine u Sarajevu. Osnovno obrazovanje počinje u Sarajevu, a završava u Njemačkoj, nakon čega se vraća ponovo u Sarajevo gdje završava srednju Građevinsko-geodetsku tehničku školu. Fakultet političkih nauka upisuje 2003. godine u Sarajevu na odsjeku Sociologija i paralelno radi kao demonstrator na predmetima Savremena filozofija i Etika. Studij uspješno završava akademske 2007/2008 godine na temu „Hannah Arendt i izvori totalitarizma“ pod mentorstvom Prof. Dr. Božidara Gaje Sekulića i stiče zvanje Profesora Sociologije. Godine 2010. upisuje Postdiplomski studij (4+1) na Fakultetu političkih nauka, odsjek Politologija – usmjerenje Europske integracije. Pored bosanskog jezika, govori i piše engleski i njemački jezik. Godine 2015. svoj životni put ponovo nastavlja u Njemačkoj.

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

Obrazac AR

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
IZJAVA o autentičnosti radova

Stranica 72 od 75

Naziv odsjeka i/ili katedre: Politologija

Predmet: Europske integracije

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Zlatan Srmić

Naslov rada: Jirgen Habermas i proturječja evropskih integracija

Vrsta rada: Završni magistarski rad

Broj stranica: 71

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Sarajevo, 08.12.2020.

Potpis